

**«Η παράδοξη γοητεία της χριστιανικής ειδωλολα-
τρίας»: η αμφισβήτηση της ιεραποστολής του John
Hill στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα¹⁵⁴**

**Το προτεσταντικό – ιεραποστολικό κίνημα του 19^{ου} αιώ-
να**

Η κάθοδος των αγγλικών και αμερικανικών ιερα-
ποστολών στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου προς το
τέλος της τρίτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα εντάσσεται μέσα
στα πλαίσια μιας ευρύτερης πολιτικής και πολιτισμικής ε-
ξόδου του αγγλοσάξονικού κόσμου προς την οικουμένη, η
οποία ξεκίνησε στις αρχές αυτού του τόσο καθοριστικού
για την παγκόσμια ιστορία αιώνα. Μην υποφέροντας την
αναμφισβήτητη ιδεολογική πρωτοκαθεδρία της Γαλλικής
Επανάστασης, που αποφασιστικά «αιχμαλώτιζε πλέον κάθε
νόημα» στην κεντρομόλο τροχιά της και στηριγμένοι στην
οικονομική και πολιτική τους υπεροχή, οι αγγλοσάξονες
προσπάθησαν, και με τον τρόπο αυτό, να ανεβάσουν το πο-
λιτιστικό τους «παράδειγμα» σε επίπεδα αντάξια της γαλλι-
κής περιωπής.

Οι προτεσταντικές ιεραποστολές, ένα κίνημα, στις
ρίζες του οποίου ανιχνεύονταν έντονες τάσεις θρησκευτικής
αναξωφωγόνησης, πολιτικού μεσσιανισμού και κοινωνικών
ανακατατάξεων, απλώθηκαν ταχύτατα και στις πέντε ηπει-
ρους διεκδικώντας αποφασιστικά, για δεύτερη φορά μετά
την εμφάνιση του Χριστιανισμού, το ανθρωπινό γένος από
την προαιώνια παραπιστική επιρροή. Ήταν μια ρομαντική
επίθεση που φαινόταν να αξιοποιεί επιδέξια την κληρονο-

---

¹⁵⁴ Πρώτη δημοσίευση στο περ. *Σύναξη*, τχ. 81, Ιανουάριος – Μάρτιος
2002.

μιά του Διαφωτισμού για να κατευθύνει τις σαφείς χλιαστικές της επιδιώξεις σε έναν ιστορικό ορίζοντα του οποίου θεωρούσε ότι ήδη ανέπνεε την νομοτέλεια. Η Δευτέρα Παρουσία του Χριστού φάνταζε, ειδικά μετά τη Γαλλική Επανάσταση, τόσο επείγουσα και ο αγγλοσαξονικός προτεσταντισμός τόσο αφοσιωμένος υπηρέτης της, ώστε οι προφητείες και οι ενθουσιαστικές διακηρύξεις διαδέχονταν η μία την άλλη καλλιεργώντας μια απαρύμλλη εσχολογική ατμόσφαιρα.¹⁵⁵

Η αφύπνιση αυτού του ιεραποστολικού πνεύματος είχε διαδραματιστεί στα τέλη του 18^{ου} αιώνα στη Βρετανία ως ο ωριμότερος και ο πλέον δημοφιλής καρπός του Ευαγγελικού Κινήματος (Evangelicalism), ενός ευσεβιστικού κινήματος που φιλοδοξούσε να αναζωογονήσει τις προτεσταντικές κωνότητες, επιχειρώντας την δραστηκή μεταστροφή (conversion) των μελών τους σε μια προσωπική πλέον υιοθέτηση των λησημονημένων επιταγών του ευαγγελικού λόγου. Τη διαχείριση του ιεραποστολικού ζήλου, ο οποίος συνόδευε αυτή την εσωτερική αναγέννηση, είχαν αναλάβει ιεραποστολικές εταιρείες, τις οποίες συγκροτούσαν θεολόγοι, καλύτεροι κληρικοί, αλλά και εξέχοντα μέλη της ανερχόμενης αστικής-εμπορευματικής τάξης. Το ιεραποστολικό πνεύμα συνάντησε όμως ιδιαίτερα πρόσφορο έδαφος και στην Αμερική, όπου η αναμέτρηση των προτεσταντών αποίκων με τους αυτόχθονες Ινδιάνους βρισκόταν ήδη σε δραματική εξέλιξη. Η ιδιαίτερα ακτιβιστική διάσταση των Αμερικανών προσέδωσε στο κίνημα μια εξαιρετική δυναμικότητα, η οποία προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα τους χάρισε πλέον την πρωτοκαθεδρία στην οργάνωση αυτής της μεγαλεπήβολης προσπάθειας.

¹⁵⁵ William R. Hutchison, *Errand to the World. American Protestant Thought and Foreign Missions*, Chicago and London, 1987, σ. 51 - 59.

Η αποστολή των Hill στην Ελλάδα

Η American Board of Commissioners for Foreign Missions (A.B.C.F.M) ήταν η πρώτη και η μεγαλύτερη σε όλη τη διάρκεια του αιώνα ιεραποστολική εταιρεία των Η.Π.Α. (1810). Λίγο αργότερα συγκροτήθηκαν και άλλες εταιρείες οι οποίες ακολούθησαν το παράδειγμά της και ανάμεσά τους, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Ελλάδα παρουσιάζει η Domestic and Foreign Missionary Society (D.F.M.S.), η επίσημη ιεραποστολική εταιρεία της Επισκοπικής Εκκλησίας των Η.Π.Α. Η εταιρεία ιδρύθηκε το 1816, αλλά οι πρώτοι απεσταλμένοι της στο εξωτερικό ήταν οι αιδεσιμότατοι J.Hill και J.Robertson, οι οποίοι μαζί με τις συζύγους τους έφτασαν στην Ελλάδα το 1830 για να βοηθήσουν στην «ηθικοποίηση» και το «διαφωτισμό» των μελών της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σύμφωνα με τις «υγιείς» αρχές του Ευαγγελίου, όπως βεβαίως τις ερμήνευε η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση.

Στην αρχή πήγαν στην Τήνο, κοντά στο διάσημο για τις προκλήσεις του προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, επίσης Αμερικανό ιεραπόστολο, Jonas King, ο οποίος ήταν απεσταλμένος της A.B.C.F.M. Σύντομα όμως μετακόμισαν στην ερειπωμένη και τουρκοκρατούμενη Αθήνα, όπου, θέτοντας σε εφαρμογή τα ιεραποστολικά τους σχέδια, ίδρυσαν σχολεία και τυπογραφείο. Η μεταφορά της πρυτανεύουσας του απελευθερωμένου ελληνικού κρατιδίου από το Ναύπλιο στην Αθήνα (1834), η ταχύτατη αύξηση του πληθυσμού και η συγκέντρωση των σημαντικότερων προσωπικότητων της εποχής στο καινούργιο αυτό διοικητικό κέντρο, προσέδωσε ιδιαίτερη αίγλη στο ιεραποστολικό έργο των Αμερικανών. Μέσα σε εκείνες τις εξαιρετικά δυσχερείς πολιτικοοικονομικές συνθήκες, η τρομακτική

εκπαιδευτική ένδεια του κράτους συνάντησε απρόσμενα τη δωρεάν, αφειδώλενη προσφορά των ιεραποστόλων, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν αβίαστα οι προϋποθέσεις για την αναγωγή της Σχολής Hill σε μια άσκη σταθερότητα, φιλανθρωπίας και σπουδής. Οι πιο ονομαστές οικογένειες της πόλης έστελναν εκεί τα παιδιά τους να μορφωθούν, ενώ οι πρώτες επίσημα αναγνωρισμένες δασκάλες του οθωνικού κράτους ήταν απόφοιτες του Σεμιναρίου που λειτουργούσε παράλληλα με τη Σχολή.¹⁵⁶

Το όνομα της Αμερικής την εποχή εκείνη ήταν ήρω¹⁵⁷ και είχε συνδεθεί στις συνειδήσεις των Ελλήνων με την αφλοκερδή φιλανθρωπία. Το φιλελεύθερο παράδειγμα της σχετικά πρόσφατης Αμερικανικής Επανάστασης (1776), η φανερή απουσία πολιτικών και οικονομικών κινήτρων στην κάθοδο των Αμερικανών στη Μεσόγειο, μαζί με τη μυθώδη για την εποχή γεωγραφική απόσταση της χώρας τους, είχαν προσδώσει στις ενέργειές τους έναν υψιπέτη χαρακτήρα. Αλλά και το φιλελληνικό κίνημα είχε βρει στη χώρα αυτή τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του. Οκτώ καράβια με τρόφιμα και ενδύματα είχαν διαπλεύσει τον ωκεανό για να ενισχύσουν τους κατατρεγμένους Έλληνες.¹⁵⁸ Ορφανά ελληνόπουλα είχαν προωθηθεί στην Αμερική από τους ιεραποστόλους και είχαν δοθεί για υιοθεσία σε αμερικανικές οικογένειες.¹⁵⁹ Οι ειδήσεις από την Ελλάδα συνα-

¹⁵⁶ Theodore Saloutos, *American Missionaries in Greece, 1820 - 1869 Church History*, 24 (1955), σ. 166.

¹⁵⁷ «Παντού η λέξη Αμερικανός είναι το κλειδί για να κερδίσει την επιστολή και την καρδιά του Έλληνα», αναφέρει ο περιηγητής T.K. Ρίτμοντ. Βλ. Stephen A. Lattabee, *Hellas Observed*, N.Y. 1951, (Ελλάς 1775 - 1865, Πως την είδαν οι Αμερικανοί, μετ. Ν. Παπαδάκη, εκδ. Φέξιπ, τ. 2, σ. 278, σημ. 36).

¹⁵⁸ Χρήστου Δ. Λάζου, *Η Αμερική και ο ρόλος της στην Επανάσταση του 1821*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1984, τόμ. Β', σ. 315 - 347.

¹⁵⁹ Ο.π., σ. 543 - 668.

ντούσαν στην Αμερική μια εξαιρετική αποδοχή, τα ονόματα των πρωταγωνιστών της ελληνικής επανάστασης είχαν γίνει πασίγνωστα, ενώ οι νίκες των Ελλήνων ξεσήκωναν πάντοτε κύματα ενθουσιασμού.

Δεν είναι παράδοξο λοιπόν που οι Hill και Robertson, συνεχίζοντας την αμερικανική παράδοση της φιλανθρωπίας, έγιναν τόσο εύκολα αποδεκτοί από την ελληνική κοινωνία. Όταν λίγο αργότερα το ζεύγος των Robertson αναχώρησε για τη Σύρο, το πεδίο αφέθηκε ελεύθερο στον John και τη Francis Hill να ασκήσουν το ιεραποστολικό τους έργο. Σύντομα αναδείχθηκαν σε κορυφαία στελέχη της αγγλικής παροικίας της πόλης¹⁶⁰ και κοντά τους σύχναζαν προσωπικότητες της εποχής αλλά και πολλοί περιηγητές, αφού το ιεραποστολικό αυτό ίδρυμα αποτελούσε ένα εκπαιδευτικό αξιοθέατο που γέμιζε με ιδιαίτερη υπερφάνεια τους Αμερικανούς, αλλά και όλους τους Αγγλοσάξονες που το επισκέπτονταν. Ο Hill χρημάτισε μάλιστα για αρκετά χρόνια και εφημέριος της Αγγλικανικής Εκκλησίας της Αθήνας, έχοντας την πλήρη έγκριση των Βρετανών πρεσβυτέρων.¹

Η Σχολή Hill δέχτηκε από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της την εύνοια της Αντιβασιλείας, του Όθωνα, όλων των ελληνικών κυβερνήσεων, της πλειοψηφίας των λογίων και του τύπου της εποχής, ανώτερων και κατώτερων κληρικών της Ελληνικής Εκκλησίας καθώς και του λαού. Οι επίσημες και ανεπίσημες εκδηλώσεις ευαρέσκειας αλλά και ευγνωμοσύνης για την εκπαιδευτική προσφορά του ζεύγους Hill ήταν πολλές. Όμως η ίδρυση του σχολείου και η τεράστια διασπορά βιβλίων και φυλλαδίων με θρησκευτικό

¹⁶⁰ Ο Άγγλος αντιπρόεδρος στην Αθήνα E. Dawkins θα ομολογήσει στον Αμερικανό περιηγητή John Stephens στα 1835, ότι ο Hill «έχει τη μεγαλύτερη επιρροή εδώ απ' όλους εμάς τους πρεσβυτέρες και διαπλωμάτες». Lattabee, *Hellas*....ό.π., σ. 180.

και σχολικό περιεχόμενο που συνόδευε τη λειτουργία του ήταν απλώς τα κατάλληλα μέσα για την επίτευξη του κοινού σκοπού όλων των προτεσταντικών, ιεραποστολικών εταιρειών κατά το 19^ο αιώνα, δηλαδή του εκπροτεσταντισμού της οικογένειας. Η πραγματοποίηση αυτού του εξαιρετικά φιλόδοξου οράματος θεωρήθηκε ότι έπρεπε να περάσει μέσα από μια μεθοδικά οργανωμένη εκπαιδευτική και τυπογραφική δραστηριότητα, η οποία ήταν εξάλλου σύμφωνα με τις αρχές της Μεταρρύθμισης και του Διαφωτισμού.

Ενώ όμως το εκπαιδευτικό έργο των Αμερικανών αυτών ιεραποστολών βρήκε ευγνώμονα αποδοχή από το σύνολο σχεδόν της ελληνικής κοινωνίας, ο κρυμμένος στόχος τους συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις από φορείς και ομάδες που έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στην διαφύλαξη του πατροπαράδοτου χαρακτήρα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ενός χαρακτήρα που φαινόταν να απειλείται σοβαρά από τις προτεσταντικές καινοτομίες. Στις αντιδράσεις αυτές πρωτοστατούσαν κυρίως δημοσιογράφοι, μεμονωμένοι κληρικοί αλλά και η ίδια η Ιερά Σύνοδος, οι οποίοι έβρισκαν συνήθως πρόθυμους υποστηρικτές μέσα στους οπαδούς του ρωσόφιλου κόμμματος, με τη συχνά εξιδανικευμένη πίστη στη δυνατότητα αλλά και στην επιθυμία της ομόδοξης Ρωσίας να προστατεύσει τη θρησκευτική ταυτότητα των Ελλήνων από τις αγγλοσαξονικές πολιτικές και θρησκευτικές επιρροές.

Έτσι, στο μισό αιώνα της ιεραποστολικής τους δραστηριότητας στην Αθήνα οι Hill προσπάθησαν να διατηρήσουν μια εύθραυστη ισορροπία μεταξύ των πρωταρχικών στόχων του αγγλοσαξονικού ιεραποστολικού κινήματος και των ιδιαίτερων περιορισμών που η ελληνική πραγματικότητα έθετε σε αυτούς. Χρησιμοποίησαν επιδέξια την επιδοκιμασία της ελληνικής κοινωνίας για την εκπαιδευτική πλευρά του έργου τους, κατόρθωσαν να αποσοβή-

σουν τις επιθέσεις εναντίον τους. Σε αυτό βοήθησαν επίσης οι χαρισματικές τους προσωπικότητες, η διπλωματική τους δεινότητα και κυρίως το πρωτόγνωρο για την ελληνική κοινωνία της εποχής μείγμα χριστιανικής ευσέβειας και δυτικής εκλέπτυνσης που ακτινοβολούσαν προς κάθε κατεύθυνση προκαλώντας το θαυμασμό. Σημαντικό ρόλο επίσης έπαιξε η οικειότητα που φρόντισαν να καλλιεργήσουν με τους Βρετανούς πρεσβευτές στην Αθήνα και ειδικότερα με τον Ed. Lyons, ώστε στις περιόδους των έντονων αντιπροτεσταντικών εκδηλώσεων να μπορούν να καταφεύγουν στη δική τους αναμφισβήτητη και κραταιά προστασία. Από την άλλη μεριά όμως, και σε αντίθεση με άλλους προτεσταντές ιεραποστόλους που έδρασαν την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, όπως ο J. King, οι Hill απέφυγαν μια απευθείας αντιπαράθεση με την Ορθόδοξη Εκκλησία, τα δόγματα και τις πρακτικές της.

Ποιοί ήταν οι λόγοι αυτής της πραγματικά μοναδικής στάσης του ιεραποστολικού ζεύγους; Ήταν λόγοι στρατηγικής σκοπιμότητας, οι οποίοι αργότερα θα παραμερίζαν για να αποκαλυφθεί η πραγματική αποστολή τους; Ήταν λόγοι αναγκαστικής προσαρμογής και συμβιβασμού με την νεοελληνική πραγματικότητα, την οποία αδυνατούσαν να υπερνικήσουν; Ή ήταν λόγοι ψυχολογικής ιδιαιτερότητας, οι οποίοι τους οδήγούσαν στην ενσυνείδητη επιλογή μιας ιδιαίτερα διακριτικής απέναντι στην Ορθόδοξη Εκκλησία συμπεριφοράς;

Η προτεσταντική αμφισβήτηση της ιεραποστολής των Hill

Τη διερεύνηση αυτών των ερωτημάτων για την ερμηνεία της στάσης των Hill θα προσπαθήσουμε να επιτελέσουμε μέσα από τις σελίδες ενός βιβλίου άγνωστου

στην Ελλάδα, το οποίο ήρθε στα χέρια μας κατά την έρευνά μας στα αρχεία ιεραποστολικών εταιρειών που είχαν στείλει αντιπροσώπους τους στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Είναι γραμμένο από τον επισκοπελιανό κληρικό Charles W. Andrews, ο οποίος ήταν μέλος μιας ειδικής επιτροπής διορισμένης από την D.F.M.S. με σκοπό να διερευνήσει αν η Σχολή Hill ήταν ένα καθαρά προτεσταντικό-ιεραποστολικό σχολείο, αν δηλαδή εκπλήρωνε τον βασικό στόχο του αγγλοσαξονικού, ιεραποστολικού κινήματος της εποχής, τον εκπροτεσταντισμό της οικουμένης.¹⁶¹

Σκοπός αυτής της συγγραφής ήταν η επιθυμία του Andrews να δημοσιοποιήσει στην επισκοπελιανή κοινότητα των Η.Π.Α. όλες τις μαρτυρίες για τη διαμάχη που είχε από χρόνια¹⁶² ξεσπάσει μέσα στο Συμβούλιο των Ξένων Ιεραποστολών σχετικά με την εκτίμηση του ιεραποστολικού χαρακτήρα της Σχολής Hill, γεγονός που συνδεόταν άμεσα με τη συνέχιση ή τη διακοπή της χρηματοδότησης προς αυτήν. Ήταν μια επιθυμία που βασιζόταν στην προσωπική του απογοήτευση για την έκβαση ενός υπερεκκοσασετούς αγώνα εναντίον αυτής της ιεραποστολής, για την οποία ήταν τόσο βέβαιος ότι είχε συστηματιστεί με την «χριστιανική ειδω-

¹⁶¹ Το βιβλίο του C.W. Andrews επιγράφεται: "Historic Notes of Protestant Missions to the Oriental Churches" (Woodhouse & Parham, Richmond, Va. 1866) και φυλάσσεται στα αρχεία της Episcopal Church Historical Society στο Austin του Texas.

¹⁶² Μια πρόφιμη αντίδραση της επισκοπελιανής κοινότητας των Η.Π.Α. εναντίον του Hill, για τη στάση του απέναντι στον προσηλυτισμό, ανιχνεύουμε στο Ημερολόγιο του ίδιου του Αμερικανού ιεραποστολόγου ήδη από το 1834. Εκεί ο Hill εξομολογείται ότι τα γράμματα που δέχθηκε από την Αμερική δέχνον ότι «δεν υπάρχει χριστιανικό πνεύμα στην Εκκλησία μας», γιατί κυριαρχείται «από στενές αντιλήψεις». Διατείνεται μάλιστα ότι θα επιθυμούσε να ταξιδέψει στην Αμερική για να εξηγήσει ο ίδιος στα μέλη αυτής της κοινότητας πώς ακριβώς έχουν τα πράγματα στην Ελλάδα. Αρχείο Σχολής Hill, Ημερολόγιο J. Hill, 20.2.1834.

λογαρεία» της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁶³. Ήταν όμως επίσης η ύστατη έκκληση του Andrews, ενός αυστηρού, ζηλωτή προτεσταντή, προς τη θρησκευτική του κοινότητα, να διαφυλάξει τον καθαρά προτεσταντικό χαρακτήρα όχι μόνο των ιεραποστολών αλλά και της ίδιας της Επισκοπικής Εκκλησίας, που έμοιαζε να απειλείται εκείνη ακριβώς την εποχή από την προσέγγιση Αγγλικανών και Ορθόδοξων (αυτό που ονομάζει «Ρωσο-ελληνικό» Κίνημα¹⁶⁴), μια οπωσδήποτε αντι-Ευαγγελική προσέγγιση, συνέπεια της Οξφορδιανής Κίνησης στη Βρετανία.

Το βιβλίο του Andrews αρχίζει με την παρουσίαση των βασικών δογματικών διαφορών μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του Προτεσταντισμού, έτσι ώστε να προκαταλάβει την αποδοχή των αναγνωστών του και να τεθεί πέρα από κάθε αμφισβήτηση το θεολογικό πλαίσιο της διαμάχης. Η ιδιαίτερη τιμή των Ορθόδοξων προς τη Θεοτόκο (Mariolatry), τους αγίους και τις εικόνες, η μετουσίωση, η μυστική εξομολόγηση και οι προσευχές για τους νεκρούς θα αντιμετωπιστούν από τον Andrews με μια αυστηρά προτεσταντική οπτική και κυρίως με το βλέμμα στραμμένο στο ρωμαιοκαθολικό αντίπαλο, ο οποίος μοιάζει να είναι πάντα ναχού παρών σε αυτήν τη διαπραγμάτευση. Ο λόγος είναι ότι ο Andrews προσπαθεί έτσι να αποφύγει κάθε αμφιλεγόμενη ερμηνεία, η οποία θα έπληττε το κύρος της μετέπειτα επιχειρηματολογίας του, τονίζοντας ιδιαίτερα το ρωμαιοκαθολικό χαρακτήρα των Ορθόδοξων δογμάτων και εκθέτοντας τους αντιτάλους του σε μια επικίνδυνη ανυποληψία. Υπερθεματίζει μάλιστα θεωρώντας ότι σε κάποια σημεία η Ορθοδοξία «είναι χειρότερη και από την ίδια τη Ρώμη»¹⁶⁵, αφού «η Ελλάδα έγινε η εστία της χριστιανικής

¹⁶³ Ό.π., σ. 52.

¹⁶⁴ Ό.π., σ. 59.

¹⁶⁵ Ό.π., σ. 9.

ειδωλολατρίας, όπως ήταν στο παρελθόν η εστία του πατριωτισμού. Εκεί γεννήθηκε και από εκεί απλώθηκε στην Ιταλία και στην Ασία», δείχνοντας έτσι να αμφιβάλλει σοβαρά «αν το πάθος για την ειδωλολατρία ξεριζώθηκε ποτέ από την ελληνική συνείδηση»¹⁶⁶.

Η προσπάθεια του Andrews να ξεκαθαρίσει την ατιμώσυρα της διαφωνίας, πριν αναφερθεί στα συγκεκριμένα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο ιεραποστολικό σχολείο της Αθήνας, θα συνεχιστεί με τη σύντομη αναφορά του στο αφοπλιστικά διδακτικό, κατά τη γνώμη του, παράδειγμα των ρωμαιοκαθολικών ιεραποστολών στην Ορθόδοξη Εκκλησία. «Η Εκκλησία της Ρώμης... έχει κάνει παρόμοια πειράματα για πάνω από χίλια χρόνια, με τη βοήθεια της ανώτερης δύναμης της Δύσης, της διπλωματίας και της στρατιωτικής δύναμης της Δύσης, με μικρή όμως επιτυχία και στην περίπτωση αυτή πάντοτε με την μορφή της απόλασης»¹⁶⁷. Η μνεία επίσης στον Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη και στην τραγική προσωπική του κατάληξη, καθώς και του, επηρεασμένου από τον Προτεσταντισμό, μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, γίνεται ακριβώς για να δείχθει ότι η υπερχλιετής παγίωση των δογμάτων και των παραδόσεων της Ορθοδοξίας ήταν υπεύθυνη για την εξαιρετική τους ανθεκτικότητα απέναντι «σε ολόκληρη την ηθική και διπλωματική δύναμη της Δοτικής Ευρώπης». Έτσι, συμπεραίνει προκαταβολικά, ότι θα ήταν άπιστο οι παραδόσεις αυτές «να υποχωρήσουν μπρος στη δραστηριότητα ενός σχολείου κοριτσιών στην Αθήνα, του οποίου το θρησκευτικό τμήμα βρίσκεται κάτω από την εποπτεία του τοπικού ιερατείου!»¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Ο π., σ. 6. Πρβλ. τις παρόμοιες απόψεις που εξέφραξε ο Ροϊδής την ίδια περίπου εποχή, στο πρώτο κείμενο του παρόντος βιβλίου.

¹⁶⁷ Ο π., σ. 10.

¹⁶⁸ Ο π., σ. 11.

Από την άλλη μεριά, ο Andrews θεωρεί ότι οι Ορθόδοξοι έδειξαν μια ειλκρινή στάση απέναντι στις προτεσταντικές απόπειρες να τους προσεγγίσουν, εκθέτοντας με σαφήνεια τις θεολογικές τους ιδιαιτερότητες και καλώντας τους προτεστάντες να τοποθετηθούν απέναντι σε αυτές, όπως συνέβη στις αρχές του 18^{ου} αιώνα με την απάντηση των Πατριάρχων στους Ανόμοτους¹⁶⁹.

Στη συνέχεια, για να ενισχύσει ακόμη περισσότερο την επιχειρηματολογία του και να αφήσει αναπολόγητους τους προτεστάντες αντιπάλους του, ο Andrews αναλαμβάνει το «άχαρο έργο» να παρουσιάσει την ηθική κατάσταση της Ελληνικής Εκκλησίας. Διαφορά, ανηθικότητα, σιμωνία, αμάρτια, αλκοολισμός και σκευωρίες στην εκλογή των εκκλησιαστικών τους ηγετών συνθέτουν μια ακαταμάχητη εικόνα κατάρτισης. Κανένας Ορθόδοξος, κατά την άποψη του Andrews και των πληροφοριδοτών του στην Ανατολή, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως «προσήλυτος» («*converted person*»), με την προτεσταντική έννοια του όρου. Αναγνωρίζει βέβαια ότι αυτή ακριβώς η κατάπτωση αποτελέσει ένα ισχυρό κίνητρο για την ιεραποστολική προσέγγιση των Ελλήνων, αλλά η ιστορική επισκόπηση των επισκοπελιανών, κυρίως, ιεραποστολών στην Ανατολή που θα επιχειρήσει κατόπιν θα φανερώσει την πλήρη αποτυχία τους. Μια αποτυχία που κατανοήθηκε μετά από εικοσιπέντε χρόνια από όλες τις ιεραποστολικές εταιρείες, εκτός από την D.F.M.S., η οποία επέμενε να διατηρεί ακόμη τον Hill στην Αθήνα.

Ο Andrews θεωρεί ως πρωταρχικό υλαίτιο αυτής της αποτυχίας την ευπιστία των πρώτων απεσταλμένων των εταιρειών στην Ανατολή απέναντι «στα παραπλανητικά

¹⁶⁹ Ο Andrews πιστεύει ότι η επανέκδοση της αλληλογραφίας αυτής το 1844 και μάλιστα «με την ευλογία της Ιεράς Συνόδου», δείχνει «τη φανερότη πρόθεση της Συνόδου να γνωστοποιήσει στους Προτεστάντες πως πρέπει να εκλάβουν τις προόδους τους». Ο π., σ. 12.

λόγια, τα τόσο συνήθη ανάμεσα στους Ανατολικούς όταν τίποτα το σοβαρό δεν διακυβεύεται»¹⁷⁰. Αυτό είχε με τη σειρά του ως συνέπεια την ατελή πληροφόρηση των εταιρειών, εκπρόσωποι των οποίων εξέδωσαν «οδηγίες» προς τους ιεραποστόλους, «οδηγίες» που ουσιαστικά έπεσαν στην παγίδα να αναπαράγουν αυτήν την ρομαντική ευπιστία.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επιστημονούμε ότι οι ερμηνείες του Andrews για τα αίτια της ιεραποστολικής επιχείρησης στην Ανατολή αναδεικνύουν την ανορθολογική, ρομαντική διάσταση αυτού του γιγαντιαίου, τόσο ορθολογικά οργανωμένου Κινήματος, το οποίο απορρόφησε, μαζί με τις τεράστιες δαπάνες, την ενεργητικότητα εκατοντάδων αφοσιωμένων ιεραποστόλων και απολάμβανε τη μεθοδικά καλλιεργημένη, δημοτικότητα μεγάλου τμήματος της αγγλοσαξονικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα. Χωρίς καμιά αναφορά στη συχνά διατυπωμένη πολιτική εκμετάλλευση του Κινήματος, ο Andrews υποδεικνύει κατόπιν στο βιβλίο του την οδό της αυτοκριτικής, μεταπολιτεύοντας το κέντρο βάρους της υπαιτιότητας από τα «αντικείμενα σωτηρίας», τους υπονήφιους δηλαδή προσήλυτους, στους ίδιους τους ιεραποστόλους. Αποτελεί έτσι σπάνια περίπτωση ιεραποστολικού συμβούλου μέσα στο 19^ο αιώνα, αυτόν τον αιώνα της θετικιστικής αυταρέσκειας, συμβούλου ο οποίος, ομολογώντας ευθέως τον αποτροπισμό του για τους Ορθοδόξους, δεν διστάζει παράλληλα να στρέψει τα βέλη του προς την κατεύθυνση των ομοδόξων του «εργατών του Ευαγγελίου», όταν συνειδητοποιεί ότι, αυτοί οι θρησκευτικά και μορφωτικά τόσο καλλιεργημένοι προτεστάντες έπεσαν τόσο εύκολα και παράδοξα θύματα «αμαθών και δεισιδαιμόνων χριστιανών».

¹⁷⁰ Ο.π., σ. 14.

Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση, γνωστή οπωσδήποτε στην εκκλησιαστική του κοινότητα, αναλαμβάνει να σκιαγραφήσει ο Andrews. Πρόκειται για τον H. Southgate, επισκοπέλιανό ιεραπόστολο και επίσκοπο, ο οποίος, αφού δοκίμασε πρώτα να διαδώσει το Ευαγγέλιο στην Περσία και στη Συρία, κατέληξε τελικά στους Αρμένιους της Κωνσταντινούπολης, όπου συνέχισε την προσφιλή τακτική του να στέλνει παραπλανητικά μηνύματα στην Αμερική, ότι «κάτι μεγάλο βεβαίως θα γινόταν, αλλά δεν ήταν συνετό να αποκαλυφτεί», υπηρετώντας με τον τρόπο αυτό ένα μέλλον μυστηριώδες που θα εγκυμονούσε όμως κάποτε το θριαμβευτικό αποτέλεσμα των ιεραποστολικών αγώνων. Από την άλλη μεριά, ακολουθώντας την ευαγγελική προτροπή «φρόνιμοι ως οι όφεις και ακέραιοι ως αι περισταίρα», είχε αποφασίσει «να μην επικρίνει άμεσα τις Ανατολικές Εκκλησίες» και «να μην προσπαθεί, ως εξουσία έχων, να καταδικάζει και να αποδιώχνει τα ψευδή δόγματα, γιατί ήταν σε ξένη χώρα και χωρίς να έχει την ποιμαντική ευθύνη μιας Εκκλησίας»¹⁷¹. Έτσι βρισκόταν μέσα ακριβώς στο πλαίσιο που προδιέγραφαν οι «Οδηγίες» που είχε λάβει ως παρακαταθήκη της αποστολής του το 1830. Το 1852, το Συμβούλιο των Ξένων Ιεραποστόλων της D.F.M.S. αποφάσισε βέβαια να εγκαταλείψει την Τουρκική αυτή Ιεραποστολή, γιατί είχε αποτύχει στην προσπάθειά της να μεταρρυθμίσει τις Ανατολικές Εκκλησίες, αποδοκιμάζοντας επιπλέον κάθε μελλοντική ανακίνηση του ζητήματος¹⁷².

¹⁷¹ Ο.π., σ. 15.

¹⁷² Ο Andrews γράφει με τη σειρά του τον επίλογο αυτής της επιχείρησης τονίζοντας επιπλέον και την οικονομική απόλεια της εταιρείας: «Ο επίσκοπος Southgate, ο οποίος τελικά συμπέρανε ότι λίγα πρόφραμα στις λειτουργίες της Ελληνικής Εκκλησίας έπρεπε να αναμορφωθούν και ότι εμείς είχαμε τόσα να μάθουμε από αυτούς όσα και εκείνοι από μας, επέστρεψε στην πατρίδα του. Η πορεία, η οποία τον έφερε σε αυτό το συμπέ-

Ο Andrews επιθυμεί στη συνέχεια να φέρει στο προσκήνιο το ζήτημα των περιφημων «Οδηγών» προς τους ιεραποστόλους, «Οδηγίες» που αφήνει να εννοηθεί ότι, τουλάχιστον στην περίπτωση των Hill και Robertson το 1830, είχαν επινοηθεί από τους ίδιους, αφού δε φαίνεται ποτέ να τυπώθηκαν και μάλιστα κάποτε μαρτυρείται ότι είχαν χαθεί¹⁷³. Σ' αυτές, όπως και στην περίπτωση του Southgate, ο επίσκοπος White, ο οποίος φέρεται να τις υπαγόρευσε, τους καθιστά προσεκτικούς σε κάθε τους λόγο και κίνηση να μην δώσουν την εντύπωση «ότι έχουν επισκεφτεί τους Έλληνες με σκοπό να εισάγουν μια άλλη μορφή του Χριστιανισμού, ή να ιδρύσουν μια Εκκλησία διαφορετική από αυτήν στην οποία αναράφηκαν». Ο Andrews αναγνωρίζει βέβαια το δικαίωμα στους ιεραποστόλους αυτούς να ενεργούν καλυπτόμενοι πίσω από τέτοιου είδους προσεκτικά διαμορφωμένες «Οδηγίες», αλλά θεωρώντας ουσιαστικά ανέφικτο το συμβιβασμό ανάμεσα σε αυτές και την ιεραποστολική τους ιδιότητα, φέρνει ειρωνικά το παράδειγμα μιας ομάδας αγγέλων, οι οποίοι μπροστά σε ένα τέτοιο δίλημμα θα ένοιωθαν, κι εκείνοι ακόμη, την ανάγκη να αναφωνήσουν: «μην εισενέγκεις ημάς εις πειρασμόν»!¹⁷⁴

Η ανιχνευτική αποστολή του Andrews στην Αθήνα

Είναι γεγονός ότι με τις απόψεις του αυτές ο Andrews εκφράζει δημόσια μια στάση, η οποία από πολύ νωρίς είχε αρχίσει να διαφαίνεται μέσα στους κόλπους της Επισκοπικής Εκκλησίας. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της δράσης τους οι Robertson και Hill γίνονταν αποδέκτες μιας

ρασια, είχε κοστίσει στην Εκκλησία κάπου 60.000 με 70.000 δολάρια»! Ο.π., σ. 15.

¹⁷³ Ο.π., σ. 15.

¹⁷⁴ Ο.π., σ. 17.

αντίδρασης ανάμεσα στους υποστηρικτές των ιεραποστολών σχετικά με το σκοπό, το είδος και την αποτελεσματικότητα των μέσων που χρησιμοποιούσαν στην πρώτη γραμμή του ιεραποστολικού μετώπου¹⁷⁵. Πιθανώς για το λόγο αυτό ο Andrews επιφορτίστηκε να επισκεφτεί την Ελλάδα το 1841, στα πλαίσια μιας εξερευνητικής περιοδείας του στις χώρες της Μεσογείου, έτσι ώστε να μπορέσει να διαφωτίσει την εταιρεία για την πορεία των ιεραποστολικών δραστηριοτήτων στην Ελλάδα, δραστηριότητες που κόστιζαν μεγάλη χρηματικά ποσά στους επισκοπελιανούς.

Ο Andrews έφτασε πρώτα στη Σύρο τον Οκτώβριο του 1841 και επισκέφτηκε το ιεραποστολικό σχολείο της βρετανικής Church Missionary Society, το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον», το οποίο είχε ιδρύσει και διηύθυνε ο Γερμανός ιεραπόστολος Fr. Hildner από το 1830. Εκεί πληροφορήθηκε ότι ο νόμος, ο οποίος επέβαλλε σε όλα τα σχολεία της ελληνικής επικράτειας να διδάσκουν την Ορθόδοξη Κατήχηση, δεν είχε καταστεί δυνατός να εφαρμοστεί στο «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον», λόγω της σταθερότητας του Hildner και της απειλής του ότι θα κλείσει το σχολείο αν η Ελληνική Κυβέρνηση επέμενε. Βέβαια ο Andrews θεώρησε, όχι αδικαιολόγητα όπως γνωρίζουμε από άλλες πηγές, ότι η βρετανική διπλωματική παρέμβαση ήταν επίσης καθοριστική στην απροθυμία των Αρχών να επιβάλουν το νόμο. Γεγονός όμως είναι ότι, αφήνοντας τη Σύρο για να μεταβεί στην Αθήνα, είχε ήδη ένα υπόδειγμα με βάση το οποίο θα αξιολογούσε τη Σχολή Hill και το ιεραποστολικό της έργο.

Στην Αθήνα ο Andrews έμεινε στο σπίτι των Hill, τέλεσε τη Θ. Λειτουργία σε αυτό και κήρυξε επίσης στο

¹⁷⁵ P.E. Shaw, *American Contacts with the Eastern Churches*, Chicago 1930, σ. 31 – 32.

σπίτι του τότε εφημέριου της βρετανικής πρεσβείας και αντρώπου της British and Foreign Bible Society στην Ελλάδα Η. Leevens. Είχε πολλές συζητήσεις με τα μέλη της επισκοπελιανής ιεραποστολής, εκτός από τον ίδιο τον Hill που έλειπε τότε στην Αμερική, όπως επίσης με τον Leevens, το Γερμανό ιεραπόστολο και πρόην μέλος της C.M.S. L. Korteκ, τον Αμερικανό Benjamin, απεσταλμένο της A.B.C.F.M., τον Πετρόμπεη Μαυρομυχάλη, καθώς και τον Έλληνα προτεστάντη πρόξενο τότε τον Η.Π.Α. στην Ελλάδα Γ. Περγικάρη. Επίσης συζήτησε και με τον King, ο οποίος όμως είχε αποδειχθεί με τα χρόνια άσπονδος φίλος του Hill και έτσι ο Andrews διατηνείται ότι δεν χρησιμοποίησε τη μαρτυρία του. Τα συμπεράσματά του, τα οποία ζήτησε να τα επιβεβαιώσουν και άλλοι που διέμεναν στην Ανατολή και γνώριζαν καλά τα ζητήματα στην Ελλάδα («και όχι απλοί ταξιδιώτες που δεν άκουσαν ούτε γνώριζαν τίποτε άλλο εκτός από αυτά που τους είχε πει ο ίδιος ο Hills»), ήταν ότι στο προτεσταντικό, ιεραποστολικό σχολείο της Αθήνας διδασκόνταν αποκάλυπτα η Ορθόδοξη Κατήχηση από Έλληνα ιερέα (το Βασιλειάδη). Οι μαθήτριες μάλιστα του σχολείου, «αυτές οι οποίες αναφέρονταν σε μας ως προσήλυτες, συνέχισαν να λατρεύουν με ζήλο την Παρθένο και τις εικόνες όπως προηγουμένως».

Επειδή η άγνοια των Ελληνικών εμπόδιζε τον Andrews να διαπιστώσει ο ίδιος τι ακριβώς διδασκόταν στο ιεραποστολικό σχολείο, προσπάθησε να συναγάγει έμμεσα τα συμπεράσματά του από τις συζητήσεις με τον ιερέα του σχολείου αλλά και τους δασκάλους του. Δεν μπόρεσε έτσι να μην παρατηρήσει μια επώδυνη αμηχανία στους τελευταίους, όταν προσπαθούσε να εξακριβώσει τι δογματικά διδασκόταν εκεί¹⁷⁶. Ακούγοντας μάλιστα από όλες τις με-

¹⁷⁶ Andrews, *Historic...*, ό.π., σ. 19.

ριές ότι και η Σχολή είχε αποδεχτεί το νόμο να διδάσκεται και εκεί η Ορθ. Κατήχηση, προμηθεύτηκε ένα αντίτυπο και μια μετάφραση, την οποία μάλιστα ζήτησε από το φίλο και συνεργάτη των προτεσταντών ιεραποστόλων Ν. Βάμβα να επικυρώσει, για να διαπιστώσει στη συνέχεια την πλήρη ασυμφωνία της με τα προτεσταντικά δόγματα. Επισκέφτηκε μάλιστα και τις ελληνικές εκκλησίες για να δει με τα ίδια του τα μάτια τις συγκεκριμένες «μορφές» που έπαιρναν οι επιταγές της Κατήχησης που είχε μελετήσει και έμεινε έκπληκτος από τις μετάνοιες, τα σταυροκοπήματα, τους ασπασμούς των εικόνων και τα κεριά, εκδηλώσεις που συνιστούσαν γι' αυτόν μια μορφή ειδωλολατρίας «παχύτερη και από αυτήν των Ρωμαιοκαθολικών».

Η εκστρατεία του Andrews εναντίον του Hill

Η ταραχή του πνεύματός του δεν του επέτρεψε να μην δημοσιοποιήσει τα αποτελέσματα των ερευνών του, πράγμα που έγινε στις αρχές του 1842. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα μια σειρά από γράμματα που απέστειλε ο Hill στην Επιτροπή των Ξένων Ιεραποστολών αντικρούοντας τις αιτιάσεις του Andrews με «γενικολογίες», ενώ ο σύζυγος της αδελφής της Hill, ο γνωστός Ed. Masson, δημοσίευσε μια περισσότερο «επεξεργασμένη» απάντηση¹⁷⁷. Η αντίδραση όμως της Επιτροπής προέδιδε αμηχανία, γιατί, παρά την απαίτηση του Andrews, ποτέ δεν δημοσίευσε τις επιστολές αυτές.

Ένα χρόνο, όμως, μετά τη δημοσίευση των ερευνών του Andrews, η Επιτροπή, ενώ συνέχισε να εκθειάζει την

¹⁷⁷ Πρόκειται για το βιβλίο *An Apology for the Greek Church or Hints on the means of Promoting the Religious Improvement of the Greek nation* (Athens 1843), το οποίο εξετάζεται σε άλλο κείμενο του παρόντος βιβλίου.

Ιεραποστολή της Αθήνας, μείωσε τη χρηματική της χορηγία προς αυτήν από 8.076 σε 6.600 δολάρια το χρόνο και την επόμενη χρονιά σε 2.963, εκφράζοντας την επιθυμία της η Σχολή να φτάσει να βασιλεύει μόνο στα δικά της έσοδα. Στο σημείο αυτό ο Andrews θεωρεί ότι η απόφαση αυτή της Επιτροπής ουσιαστικά δεν ήταν πρόσκομμα για τη λειτουργία της Σχολής, αφού το οικοτροφείο, «η μεγαλύτερη απραξιών της Ιεραποστολής», ως αυτοχρηματοδοτούμενο, ήταν από τότε σε θέση να λειτουργεί ανεξάρτητα από την επισκοπελιανή χορηγία. Σύμφωνα με τον Andrews, ο Hill, στην εικοσαετία που ακολούθησε, αν δεν κατόρθωσε να καθοδηγήσει ο ίδιος την Επιτροπή, ήταν τουλάχιστον ικανός να αφηγήσει οποιεδήποτε εντολές της δε συμφωνούσαν με το πρόγραμμά του.

Στη συνέχεια ο Andrews επισημαίνει τους αναβαθμούς στην πορεία των γεγονότων.

Το 1841 ο Hill, ευρισκόμενος στην Αμερική, δημοσιεύει στον *New York Churchman* γράμμα που του είχε στείλει η γυναίκα του από την Ελλάδα και περιέγραφε μια επίσκεψη του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και άλλων κληρικών στη Σχολή για να εξετάσουν τις μαθήτριες της τάξης, στην οποία μόνο οι Hill έκαναν την θρησκευτική διδασκαλία και όχι ο διαπιστευμένος ιερέας. Η εξέταση αυτή έγινε πάνω στα ζητήματα της Ορθόδοξης Κατήχησης και ικανοποίησε πλήρως τον Αρχιεπίσκοπο, ενώ η ίδια η Hill αναφέρει ότι καταλήφθηκε μάλιστα από ένα ασύνηθες αίσθημα σεβασμού και στοργής προς το πρόσωπό του.¹⁷⁸

Την άνοιξη του 1842 ο Hill δημοσιεύει στην εφημερίδα *Αθηνά* μια επιστολή απαντώντας στις κατηγορίες της εφημερίδας *Αιών* για προσηλυτισμό. Σε αυτήν διαβεβαιώνει ότι σκοπός του ήταν πάντα να συνεισφέρει στην

¹⁷⁸ Andrews, *Historic...*, ό.π., σ. 24.

εκπαίδευση του γυναικείου φύλου, μια εκπαίδευση βασισμένη στην ηθική του Ευαγγελίου και στην θρησκεία των Ελλήνων. Αφού αρνηθεί κατηγορηματικά ακόμη και την πρόθεση να υιοθετήσει προσηλυτιστικές ενέργειες, σπεύδει να δηλώσει ότι πάντοτε στη Σχολή του διδασκόταν η Ορθόδοξη Κατήχηση από Έλληνες ιερείς (των οποίων μάλιστα αναφέρει και τα ονόματα), ενώ οι μαθήτριές του πήγαιναν τακτικά στην Ελληνική Εκκλησία, προσέρχονταν στην εξομολόγηση και τη Θ. Κοινωνία και όσες ζούσαν μαζί τους στο οικοτροφείο προσεύχονταν πρωί και βράδυ σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό.¹⁷⁹

Όπως ήδη σημειώσαμε, το 1852 η D.F.M.S. αποφάσισε να διακόψει κάθε ιεραποστολική δραστηριότητα μέσα στις Ανατολικές Εκκλησίες αφού οι μέχρι τότε προσπάθειές της είχαν πλήρη αποτυχία. Όμως και πάλι η ιεραποστολή της Αθήνας εξαιρέθηκε από αυτήν την απόφαση «λόγω του ιδιαίχοντος εκπαιδευτικού της χαρακτήρα και της εμφανούς ελλογίας που έχει επέλθει σε αυτόν τον τομέα».¹⁸⁰

Η σιωπηλή υπεράσπιση του έργου των Hill συνεχίστηκε έτσι μέχρι το Μάρτιο του 1858, οπότε ο «*Δρ. Καλαποθάκης, εκδότης μιας αθηναϊκής εφημερίδας*»¹⁸¹, προκλή-

¹⁷⁹ Ό.π., σ. 23. Μια διακριτικά εναλλακτική εκδοχή της διδασκαλίας στη Σχολή δίνει στο Ημερολόγιο της ίδια η Fr. Hill: «Το έργο μας ήταν πάντοτε πολύ πρακτικό. Έχουμε καταστήσει την Αγία Γραφή πηγή όλης της θρησκευτικής διδασκαλίας... Και, ενώ αντιμετωπίζουμε την Εκκλησία, στην οποία αυτοί τους οποίους θεωρούμε αληθινά και πνευματικά φωτισμένους έχουν βαπτιστεί, με ένα πνεύμα αγάπης, οι ίδιοι ούτε τυφλοί είναι για τα λάθη της Εκκλησίας τους ούτε αγνοούν το πόσο ουσιαστικά άχρηστες είναι πολλές από τις τελετές της. Θρηνούν, μάλιστα, και προσεύχονται να έρθει ο καιρός που η Εκκλησία τους θα απαλλαγεί απ' αυτές». Αρχείο Σχολής Hill, Ημερολόγιο Fr. Hill, 19.3.1843.

¹⁸⁰ Ό.π., σ. 17.
¹⁸¹ Ό.π., σ. 21. Στο δημοσιευμένο άρθρο στο περ. *Συναξή* είχε γραφτεί εκ παραδρομής ότι ο Καλαποθάκης ήταν εκδότης της *Εφημερίδος των Φιλομαθών* και δάσκαλος για μια δεκαετία στη Σχολή Hill. Αυτές οι πλη-

θηκε να εξηγήσει στο ελληνικό κοινό τους λόγους της δημοτικότητας των Hill. Η ερμηνεία του ήταν ότι ο Hill έγινε βοήθος και εργαλείο για την διδασκαλία της ιδίας της Ορθόδοξης διδασκαλίας στους Έλληνες. Για να στηρίξει μάλλον στα τα επιχειρήματά του, επαναδημοσίευσε από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τα κείμενα αναφορικά με την έρευνα που είχε ζητήσει η Ι. Σύνοδος να γίνει στη Σχολή Hill μετά τις κατηγορίες για προσηλυτισμό, το 1842. Ο Andrews παραθέτει αποσπάσματα των κειμένων αυτών και απορεί πως τέτοιες «καταφανείς και χειροπιαστές αντιθέσεις» ανάμεσα στα αποτελέσματα της έρευνας και στον προτεσταντικό χαρακτήρα της Σχολής διέφγγαν την προσοχή της Επιτροπής των Ξένων Ιεραποστολών.

Έτσι, στο Συνέδριο της Βαλτιμόρης την ίδια χρονιά, το 1858, ο Andrews έφερε στο φως μερικά από τα κύρια σημεία αυτής της υπόθεσης. Δέχτηκε όμως την επίθεση άλλων μελών, τα οποία ασχολήθηκαν, όχι με τις αιτίσεις του για τη «φιλορδοξία» του Hill, αλλά με την κατηγορία που είχε εκτοξεύσει εναντίον του «μεγαλοπρεπούς» τρόπου ζωής των Hill στην Αθήνα. Ο Andrews βέβαια, εκτός από τη δική του προσωπική εμπειρία του 1841, έσπευσε να συνεισφέρει και τη μαρτυρία ενός απεσταλμένου της Αμερικανικής Κυβέρνησης (που πιθανώς ήταν ο Prior) στην Αθήνα το 1855. Εκεί γινόταν λόγος για τον «πολυτελή» και «εκκοσμηκευμένο» τρόπο διαβίωσης των Hill, ο οποίος γινόταν ιδιαίτερα εμφανής μέσα στη γενικότερη πενία των Ελλήνων, καθώς επίσης και για την «παραοδία» ιεραποστολής, όπως την ονόμαζε, που ακτινοβολούσε το εκπαιδευτικό τους ίδρυμα.¹⁸²

ροφορίες ανταποκρίνονται όμως στον Δημ. Πανταζή και όχι στον Κάλαιοποβάκι.

¹⁸² Ο.π., σ. 25.

Η σύσταση της Ειδικής Επιτροπής και το ερωτηματολόγιο

Η διαμάχη στο Συνέδριο της Βαλτιμόρης γενικεύτηκε και ο Andrews θέλησε τότε να ενημερώσει την ευρύτερη επισκοπελιανή κοινότητα για το θέμα, δημοσιεύοντας στον *Episcopal Recorder* μια πλήρη έκθεση των γεγονότων, ζητώντας παράλληλα από τους υποστηρικτές της Ιεραποστολής της Αθήνας να αντικρούσουν τις αιτιάσεις του. Καμείς όμως δεν παρουσιάστηκε και στο επόμενο Συνέδριο του 1859 ο Andrews κατόρθωσε να ψηφιστεί η πρόταση του για τη σύσταση μιας Ειδικής Επιτροπής που θα εξέταζε το θέμα και θα ενημέρωνε την D. F. M. S. Στα πέντε μέλη της Επιτροπής συμπεριλαμβάνονταν και δυο δεδηλωμένοι αντίπαλοι της Ιεραποστολής της Αθήνας, ο επίσκοπος Delancy, ως πρόεδρος, και ο ίδιος ο Andrews.

Στην πρώτη συνάντηση της επιτροπής αυτής ο Delancy και ο Andrews εξουσιοδοτήθηκαν να συλλέξουν πληροφορίες για το θέμα. Και οι δυο τους συμφωνούσαν για τον μη-ιεραποστολικό χαρακτήρα της ιεραποστολής της Αθήνας.¹⁸³ Παρόλο που μπορούσαν να αρκεστούν στην προσωπική τους εκτίμηση για την ιεραποστολή, αφού και οι δυο είχαν επισκεφτεί την Ελλάδα, θεώρησαν σκόπιμο, ως πρώτη τους ενέργεια, να αποστείλουν ένα ερωτηματολόγιο στον ίδιο τον Hill στην Αθήνα, καταβάλλοντας προσπάθεια και οι 36 ερωτήσεις που περιείχε να είναι με τέτοιο τρόπο διατυπωμένες, ώστε να μπορέσει να δοθεί από αυτόν μια σαφής και συγκεκριμένη απάντηση που να αρνείται ή να επιβεβαιώνει τα γεγονότα, τα οποία είχαν ήδη προκαλέσει σχίσμα στο Συμβούλιο των Ξένων Ιεραποστολών.¹⁸⁴

---

¹⁸³ Ο Delancy έλεγε χαρακτηριστικά ότι «*The mission of Athens is no mission at all*». Ο.π., σ. 27.

¹⁸⁴ Ο.π., σ. 26.

Ο απαντήσεις του Hill έφθασαν τελικά στον De-lancy τον Αύγουστο του 1860 και προωθήθηκαν στην Επι-τροπή των Ξένων Ιεραποστολών, πριν ανακοινωθούν και συζητηθούν στο ετήσιο Συνέδριο της χρονιάς εκείνης στο New Haven. Οι απαντήσεις όμως αυτές συνοδεύονταν επί-σης και από «Μια Έκκληση» του Hill προς τα μέλη της Ε-πιτροπής, στην οποία κατηγορεί τον Andrews «ότι έχει ορ-κιστεί να διαλύσει την Ιεραποστολή της Αθήνας» και χαρα-κτηρίζει την έρευνα που διεξάγει «νοχλητική», «δυσάρε-στη» και «ανωφελή»¹⁸⁵. Η οργή του αποκαλύπτεται από την επιθυμία του, όπως γράφει, να «ακολουθήσει τα προσωπικά του αισθήματα και να επιστρέψει το ερωτηματολόγιο χωρίς να απαντήσει, αποστέλλοντας ταυτόχρονα και την παραίτησή του». Διατείνεται μάλιστα ότι λίγο θα τον ενδιέφερε προ-σωπικά αν συνεχίζονταν η λειτουργία της Ιεραποστολής (!) Εξηγώντας όμως το λόγο που αποφάσισε τελικά να αποδε-χτεί την πρόκληση και να απαντήσει στο ερωτηματολόγιο, αποκαλύπτει ότι η απόφασή του αυτή κατά ένα μέρος οφεί-λεται «στην εντογή συγκυρία να ζει κάτω από μια αξιοση-μείωτα ελεύθερη κυβέρνηση και ανάμεσα στον πιο φιλελεύ-θερο, γενναϊόδαρο και φτωσιμένο λαό. Είναι αλήθεια ότι δεν γνωρίζω κανένα χριστιανικό λαό στον κόσμο που να είναι τόσο φιλελεύθερος, τόσο γενναϊόδαρος, τόσο απαλλαγμένος από το φανατισμό, όσο ο ελληνικός λαός»¹⁸⁶.

Στη συνέχεια του βιβλίου του, ο Andrews θα παρα-θέσει το ερωτηματολόγιο της Ειδικής Επιτροπής, παρεμ-βάλλοντας μετά από κάθε ερώτηση την απάντηση του Hill, καθώς και μικρές παρατηρήσεις με τις οποίες «διορθώνει» τους ισχυρισμούς του Αμερικανού ιεραποστολόγου. Τις απα-ντήσεις του Hill συνόδευαν επίσης κάποιες «σημειώσεις»,

¹⁸⁵ Ο.π. σ. 27.

¹⁸⁶ Ο.π., σ. 27.

τις οποίες όμως δεν παραθέτει ο Andrews στο βιβλίο του γιατί, κατά τη γνώμη του, δε φωτίζουν ιδιαίτερα τη διαμά-χη¹⁸⁷. Παρότι θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να διεξέλθει κανείς μία προς μία τις ερωτήσεις της Επιτροπής και τις απαντήσεις του Hill, η έλλειψη χώρου μας αναγκάζει να δώσουμε κάποια συνοπτικά μόνο στοιχεία από την αιμό-σφαира μέσα στην οποία κινήθηκαν οι διαθέσεις των δύο αντιμαχόμενων πλευρών.

Ο αναγνώστης αυτής της ειδικής ανάκρισης του Hill αποκομίζει την εντύπωση ότι, παρά την εξαιρετικά επί-μονη προσπάθειά της Επιτροπής να εκμαιεύσει από αυτόν μια ομολογία της προτεσταντικής του παρέκκλισης, ο Αμε-ρικανός ιεραπόστολος κατορθώνει διαρκώς να διαφεύγει είτε εκφέροντας μέρος μόνο της αλήθειας είτε στρέφοντας τη συζήτηση σε άλλο σημείο είτε δίνοντας συχνά διαφορε-τική σημασία στους όρους της αντιπαράθεσης, προσπαθώ-ντας ταυτόχρονα να φέρει στο φως την, κατά τη γνώμη του, προκατάληψη και, ακόμη περισσότερο, την ιδιοτέλεια των ανακριτών ή των πληροφοριδοτών τους. Έτσι, οι προσε-κτικά επλεγμένες ερωτήσεις αποτυγχάνουν να αποσπάσουν από τον Hill την ομολογία ότι η μέχρι τότε τριαντάχρονη ιεραποστολική του προσπάθεια ήταν ουσιαστικά, από αυ-στηρά προτεσταντική άποψη, μια ματαιοπονία, μια «παρα-διά ιεραποστολής» και ακόμη περισσότερο, ότι μέσα στη συνείδηση του επισκοπελιανού ιεραποστολόγου είχε εισαχθεί ένας επικίνδυνος θρησκευτικός συμβιβασμός ανάμεσα στην «εισβολαρία της Ελληνικής Εκκλησίας» και στο «φωτι-σμένο» προτεσταντικό πνεύμα.

Για παράδειγμα, στην ερώτηση, αν οι ελληνικοί νόμοι το 1841 απαγόρευαν τον προσηλυτισμό και τη διάθε-

¹⁸⁷ Μερικές από αυτές τις σημειώσεις συμβουλευτήκαμε από τα αρχεία της Episcopal Church Historical Society.

στη βιβλία για θρησκευτική διδασκαλία και αν οι νόμοι αυτοί είχαν αλλάξει στο διάστημα που μεσολάβησε μέχρι την παραλαβή του ερωτηματολογίου (1859), ο Hill θα απαντήσει ότι ο νόμος του 1834 για τη Δημοτική Εκπαίδευση είχε καταρτιστεί από το Γερμανό ιεραπόστολο L. Korek, πρώην απεσταλμένο της βρετανικής Church Missionary Society στην Ερμούπολη της Σύρου και συνεπώς κομμά α-παγόρευση του προσηλυτισμού δεν θα μπορούσε να είχε υπαισθάνει σε αυτόν. Ο νόμος αυτός δεν είχε έκτοτε αλλάξει, αλλά στη σημείωση που ακολουθεί την ίδια ερώτηση είναι χαρακτηριστικό ότι ο Hill θα αναγνωρίσει ότι το Σύνταγμα του 1844 απαγορεύει τον προσηλυτισμό. Θα σπεύσει βέβαια να διευκρινίσει ότι επρόκειτο για μια «*δίκαιη και, κάτω από το βάρος των περιστάσεων, μια αναγκαία διακήρυξη*», η οποία δεν έπρεπε να θεωρηθεί καθόλου «*φρανατική*», αφού κύριος σκοπός της είναι να διαφυλάξει τους Έλληνες, όχι από τους Προτεστάντες αλλά «*από τις επιθέσεις που οι πράκτορες του μεγαλύτερου εχθρού της εθνικής τους πίστης*», δηλαδή του Πάπα, είχαν εξαπολύσει εναντίον τους.

Οι παρατηρήσεις του Andrews όμως θα έρθουν να «*διαμενύσουν*» τον Hill. Χωρίς να αμφισβητήσει την απουσία τέτοιων απαγορευτικών διατάξεων στον νόμο του 1834, αντιγράφει από το βιβλίο του Βαυαρού προξένου στην Αθήνα Fr. Strong *Greece as a Kingdom* (1842) ένα απόσπασμα από τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας (1833), το οποίο θεσμοθετεί την άγρυπνη επιστάση της Ιεράς Συνόδου, όσον αφορά τον προσηλυτισμό και τη διάδοση αιρετικών βιβλίων ανάμεσα στον κλήρο και τη νεολαία, καθώς και το δικαίωμα να ζητά την παρέμβαση των Αρχών «για την καταστολή του κακού». Έτσι, κατηγορεί έμμεσα τον Hill ότι παραθέτει μόνο τη μισή αλήθεια, αφού ο Strong στη συνέχεια μαρτυρεί σαφώς ότι οι προ-

σπάθειες όλων των προτεσταντών ιεραποστόλων στην Ελλάδα ήταν περιορισμένες αποκλειστικά στην ίδρυση σχολείων και στη διασπορά φυλλαδίων, δείχνοντας έτσι ότι κάθε προσπάθεια προσηλυτισμού απαγορευόταν αυστηρά.

Κατόπιν, θα δούμε τον Hill, σε μια σειρά απαντήσεων του, να προσπαθεί να κερδίσει το χαμένο έδαφος, υπερθεματίζοντας για τον ιδιαίτερα προτεσταντικό πνεύμα του σχολείου του¹⁸⁸, για το σαφή προτεσταντικό χαρακτήρα των βιβλίων που χρησιμοποιούνταν σε αυτό¹⁸⁹, για τη σαφή διδασκαλία των διαφορών Ορθοδοξίας και Προτεσταντισμού και την διαπιστωμένη κατανόηση αυτών των διαφορών από τις μεγαλύτερες μαθήτριες¹⁹⁰, όπως επίσης και για την πολύ σημαντική πρόοδο των μαθητριών του στην απόρριψη των δογματικών λαθών και των δεισιδαιμονιών της Ελληνικής Εκκλησίας¹⁹¹. Διατείνεται ότι το σχολείο του ξεπερνά κατά πολύ ακόμη και τα Κατηχητικά Σχολεία που βρίσκονται στις ίδιες τις Η.Π.Α., όντας «*Κατηχητικό Σχολείο που διαρκεί όλη τη βδομάδα*», όπως ο ίδιος το αποκαλεί και φθάνει στο σημείο να αμφιβάλλει σοβαρά αν υπάρχει κανένα ανάλογο σχολείο, προτεσταντικό, ιεραποστολικό ή άλλου είδους, στις Η.Π.Α ή στο εξωτερικό, το οποίο να δίνει μια τόσο κανονική και συστηματική θρησκευτική, προτεσταντική διδασκαλία!¹⁹²

Εκτός όμως από αυτές τις καταφανείς ομολογίες, που δείχνουν τη συμμόρφωσή του προς την αποστολή του ως προτεστάντη ιεραποστόλου, ο Hill θα προσκομίσει απαντήσεις σε κάποιες τοποθετημένες ερωτήσεις της Επιτροπής (και διασπαρμένες μάλιστα επίτηδες σε διαφορετικά σημεία

---

¹⁸⁸ Ο.π., σ. 47.

¹⁸⁹ Ο.π., σ. 44.

¹⁹⁰ Ο.π., σ. 30.

¹⁹¹ Ο.π., σ. 36.

¹⁹² Ο.π., σ. 47.

του ερωτηματολογίου), οι οποίες πράγματι αποκαλύπτουν μια ενσυνείδητη παρεκκυστική τακτική. Έτσι, θα αρνηθεί ότι η Ελληνική Κυβέρνηση ή η Ελληνική Εκκλησία παρενέβη ποτέ στη θρησκευτική διδασκαλία του σχολείου του, ότι δίδαξε ποτέ ορθόδοξο κληρικός το θρησκευτικό μάθημα σε αυτό, ότι υπάρχει κάτι που θα μπορούσε να ονομαστεί «Ελληνική Κατήχηση», η οποία να διδάχτηκε ποτέ εκεί, και θα ισχυριστεί ότι η προτεσταντική θρησκευτική διδασκαλία δεν έπαιξε κανένα ρόλο στο κλείσιμο του σχολείου των Αμερικανών ιεραποστόλων Houston και Leyburn στην Α-ρεόπολη της Μάνης το 1842¹⁹³.

Η αιτιολόγηση της σεφράς αυτών των αρνήσεων θα γίνει με τέτοιο τρόπο που θα εγείρει εύλογες υποψίες στον Andrews για την πρόθεση του Hill να συγκαλύψει μια διπλή τακτική που ακολουθούσε απέναντι στις δυο Εκκλησίες, ισχυριζόμενος στην Αμερική ότι «*σιαιπλά εκπροσεσταντίξ*» την Ορθόδοξη Εκκλησία, πράγμα που αρνιόταν στην Ελλάδα¹⁹⁴. Γιατί, απορρίπτοντας την κατηγορία, ότι ορθόδοξος κληρικός έκανε ποτέ τη θρησκευτική διδασκαλία στη Σχολή του, προσπαθεί να πείσει την Επιτροπή ότι οι κληρικοί που υπηρέτούσαν κατά καιρούς σε αυτό αποτελούσαν απλά κρίκους μιας μακριάς σεφράς «*σχολικών παιδαγωγών*», ενός τύπου δασκάλων πολύ συνηθισμένων στην Ανατολή από τα χρόνια ακόμη της Τουρκοκρατίας, έμπειρων στο να διδάσκουν Αρχαία Ελληνικά, Αριθμητική, Γεωγραφία και Ιερά Ιστορία. Δίδασκαν από ανάγκη βιοπορισμού

¹⁹³ Ο π., σ. 30 – 35.

¹⁹⁴ Ο π., σ. 51. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια άποψη υιοθετούν και άλλοι παρατηρητές της εποχής, όπως ο Α. Ρος, που θεωρεί όμως τη στάση αυτή, αν και υποκριτική, αναγκαία, «για να μην σταματήσουν οι εθελοντικές προσφορές των ευσεβών απ' την Αμερική». Βλ. Α. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακινώσεις από την Ελλάδα*, μετ. Α. Σπηλιού εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 52.

και προτιμούνταν σε όλα τα σχολεία της Ελλάδας και της Ανατολής «για τους ήσυχους και διακριτικούς τρόπους τους και τον ηθικό τους χαρακτήρα». Για να επικυρώσει μάλιστα αυτήν την «κοσμική», και όχι συνεπώς «ιερή» αποστολή τους, θα πληροφορήσει την Επιτροπή ότι ακόμη και ο βασιλικός εχθρός του στην Ελλάδα, ο King, είχε επιτρέψει να διδάξει τα θρησκευτικά μαθήματα στο πρώτο του σχολείο στην Αθήνα (1831) ο Νεόφυτος Νικητόπουλος, ένας όμοιος με αυτούς «*εκκλησιαστικός άνδρας*», γεγονός βεβαία που παρέλεπε να αναφέρει ο King στις επιστολές του στο περιοδικό της Α.Β.С.Ғ.М. *The Missionary Herald*.

Στη συνέχεια, ο Hill προσπαθεί να διαλύσει τη «*σύγχυση*» γύρω από την Ελληνική Κατήχηση και παρατηρεί ότι δεν υπάρχει, με την αυστηρή έννοια του όρου και σύμφωνα με αυτά που γνωρίζει η Επισκοπελιανή Εκκλησία, «*κάτι που να ονομάζεται Εκκλησιαστική Κατήχηση στην Ελληνική Εκκλησία*»¹⁹⁵, εννοώντας ίσως ένα βιβλίο που να έχει εκδώσει η ίδια η Εκκλησία, το οποίο να επικυρώσει μια υποχρεωτική για κληρικούς και λαϊκούς περιχαρακωση του δόγματος. Αντίθετα, υπάρχουν βιβλία που μαζί με θέματα Βοτανικής, Αστρονομίας ή Γεωλογίας περιλαμβάνουν και κάποια θρησκευτικά θέματα, χωρίς όμως καμιά επίσημη εξουσιοδότηση από τις εκκλησιαστικές Αρχές.

Βεβαίως, αναγνωρίζει ότι «*κάποιο είδος*» θρησκευτικής διδασκαλίας έπρεπε και το σχολείο του να ακολουθήσει και για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούσαν το βιβλίο του Πλάτωνα Μόσχας, ένα βιβλίο του οποίου τον Ορθόδοξο και ταυτόχρονα *Ευαγγελικό* χαρακτήρα τονίζει ιδιαίτερα, ένα βιβλίο που ακόμη και οι ιεραπόστολοι της Α.Β.С.Ғ.М., οι οποίοι ήταν, βεβαίως, υπεράνω πάσης υποψίας για φιλορροδοξία, είχαν εκθειάσει και συστήσει. Και συνεχίζει,

¹⁹⁵ Andrews, *Historic...*, ό.π., σ. 31.

αφήνοντας πιθανόν άναυδη την Επιτροπή: «Είναι προς τιμή και έπαινο της ελευθεροφροσύνης της Ελληνικής Εκκλησίας και της ελληνικής κοινωνίας, της πιο φιλελεύθερης, γενναίας-δωρης και έμπιστης Εκκλησίας και κοινωνίας που γνωρίζω σε όλη τη Χριστιανοσύνη, ότι τίποτε περισσότερο από αυτό δεν έχει ποτέ απαιτήσει από μας».¹⁹⁶

Όσον αφορά, τέλος, την άρνησή του να συσχετίσει το κλείσιμο του ιεραποστολικού σχολείου στην Αρεόπολη με την προτεσταντική διδασκαλία που παραδιδόταν σε αυτό, είναι φανερό ότι με τον τρόπο αυτό προσπαθεί να αποσείσει την εύλογη κατηγορία, πώς, ενώ εκείνο αναγκάστηκε να σταματήσει απότομα τη λειτουργία του, η Σχολή Hill κατόρθωσε μέχρι σήμερα να επιβιώσει. Έτσι, θα ισχυριστεί ότι αιτία της διακοπής ήταν, όχι η απαίτηση των Ελληνικών Αρχών να διδαχτεί εκεί η Ορθόδοξη Κατήχηση, αλλά η α-πειρία του νεαρού ιεραποστόλου Leyburn και οι επιβουλές του King εναντίον του Hill, επιβουλές που ξεκινούσαν από τα πρώτα χρόνια της παραμονής τους στην Ελλάδα και σκόπευαν στη μονοπώληση του ιεραποστολικού έργου από τον King.

Τα σχόλια του Andrews στις ερμηνείες αυτές του Hill θα αποτυπώσουν μια διαφορετική, βέβαια, εκτίμηση των γεγονότων. «Η Κατήχηση της Ελληνικής Εκκλησίας», την οποία αναφέρει ο ίδιος ο Hill στο γράμμα του στην εφημερίδα «Αθήνα», ότι «η Ιερά Σύνοδος επέμενε να διδάσκει και είχε διαχθεί» στο σχολείο του και στα υπόλοιπα ελληνικά σχολεία, ήταν ένα βιβλίο του Δημ. Δάρβαρη με τίτλο: «Μεγάλη Κατήχησις, ήτοι ορθόδοξος χριστιανική διδασκαλία της Ανατολικής Εκκλησίας, προς χρίσιν της ελλη-νικής νεολαίας. Εκδίδεται με την έγκρισιν της Ιεράς Συνόδου. Αθήναι 1837». Είναι μάλιστα αυτή η ίδια, την οποία η κ.

¹⁹⁶ Ο.π., σ. 32.

Hill αποκαλεί «Ιερά Κατήχηση» στο γράμμα της προς το σύζυγό της βρισκόταν τότε στην Αμερική, αυτή η ίδια, την οποία οι μαθητρίες της χρησιμοποιούσαν για να απα-ντήσουν «τόσο σωστά», ώστε ο Αρχιεπίσκοπος που τις εξέ-τασε να εκφράσει «την πλήρη ικανοποίησή του ότι η Κατή-χηση διδασκόταν τέλεια», σύμφωνα με τα λόγια της. Ήταν αυτή που ο ίδιος ο Andrews είχε προμηθευτεί το 1841 στην Αθήνα και όχι το βιβλίο του Πλάτωνα, το οποίο η Επιτροπή άκουγε από τον Hill για πρώτη φορά και δεν αποτελούσε, βέβαια, Κατήχηση, αλλά μια «Σύνοψη της Χριστιανικής Θε-ολογίας» με 240 σελίδες μεγάλου σχήματος, και το οποίο, ακόμη και αν πραγματικά διδασκόταν, ο Andrews διατεινό-ταν ότι κήρυττε σε κάποια κεφάλαιά του καθαρά την ειδω-λολατρία.

Όσον αφορά τη διδασκαλία της Κατήχησης από Ορθόδοξο ιερέα, ο Andrews, ανάμεσα στα άλλα, θα παρα-θέσει ένα απόσπασμα από την αθηναϊκή «Εφημερίδα των Φιλειμαθών» της 9^{ης} Ιουλίου 1860, την ίδια δηλαδή περίοδο που το ερωτηματολόγιο της Ειδικής Επιτροπής «ήταν ακό-μη στα χέρια του Hills», στο οποίο ο εκδότης της εφημερίδας (ο Δημ. Πανταζής), αναφέρει ότι «η Κατήχηση της Ανατολι-κής Ορθόδοξης Εκκλησίας διδάσκεται κανονικά στη Σχολή από τον καθηγητή και ιερομόναχο κ. Ιερεμία Καζάκο, ο ο-ποίος παραδίδει την ίδια διδασκαλία στο Ελληνικό Λιδασκα-λείο θηλέων, στο Ορφανοτροφείο και στο Βασιλικό Λιδασκα-λείο, και ότι σε όλα τα άλλα οι υποχρεώσεις που ζητά η Ανα-τολική Εκκλησία πραγματοποιούνται και μαρτυρούν για αυτό οι ιερείς του Ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και η συμπεριφορά αυτών που γυρνούν από το σχολείο στις οικο-γένειές τους».¹⁹⁷

¹⁹⁷ Ο.π., σ. 33 - 34.

Τέλος, στην περίπτωση του σχολείου της Αρέόπολης ο Andrews θα προσφέρει την αναπάντεχη μαρτυρία του ίδιου του Leyburn προς αυτόν, ότι το σχολείο του έκλεισε μετά από απαίτηση των Ελληνικών Αρχών να εισαγάγει την Ορθόδοξη Κατήχηση και τη δική του άρνηση να συμμορφωθεί με κάτι για το οποίο επαναστατούσε η προτεσταντική του συνείδηση. Την ίδια μάλλον γνώμη είχε και ο προτεστάντης Έλληνας πρόξενος των Η.Π.Α στην Αθήνα Γ. Περδικάρης, τον οποίο ο Leyburn είχε τότε συμβουλευτεί¹⁹⁸.

Μια άλλη ομάδα ερωτήσεων της Επιτροπής σκόπημα παραλλάσσει το ίδιο ουσιαστικά ζήτημα που φαίνεται να την απασχολεί σοβαρά και αφορά το σκοπό της Ιεραποστολής της Αθήνας. Η Επιτροπή, ελπίζοντας ότι θα παγιδέψει τον Hill, ρωτά απροκάλυπτα «αν γνωρίζει η Ελληνική Κοβέρνηση, η Εκκλησία και οι γονείς ότι σκοπός της Ιεραποστολής είναι ακριβώς ο προσηλυτισμός των παιδιών στην προτεσταντική πίστη και η απόρριψη των δογματικών λαθών της Ελληνικής Εκκλησίας»¹⁹⁹. Αλλά τότε είναι που τα μέλη της Επιτροπής θα πρέπει να εξεπλάγησαν, διαβάζοντας ότι στις οδηγίες που ο Hill και ο Robertson έλαβαν κατά το διορισμό τους το 1830 δεν αναγνώριζαν κανένα τέτοιο σκόπο. Σκοπός τους δεν ήταν να υπονόμευσουν αυτήν την αρχαία Αποστολική Εκκλησία, αλλά «να την φωτίσουν, να την λειάνουν, να την καθαρίσουν... ήταν να κάνουν άνδρες και γυναίκες αληθινούς χριστιανούς». Ο Hill υποδεικνύει μάλλον

¹⁹⁸ Ο π., σ. 35 - 36. Ο Περδικάρης, μάλλον, αναφέρει χαρακτηριστικά στο βιβλίο του ότι, σε αντίθεση με τον Hill, ο Leyburn «δεν είχε μείνει αρκετό καιρό στην Αθήνα ώστε να μάθει τις λεπτές ισορροπίες της διπλωματίας» ανάμεσα στις απαιτήσεις της προτεσταντικής του συνείδησης και στις υποσχέσεις που είχε δώσει». G. A. Perdicaris, *The Greece of the Greeks*, N.Y. 1845, vol. II, σ. 135.

¹⁹⁹ Ο π., σ. 37 - 40.

στα και τη μέθοδο που ακολουθούσαν: συνδύαζοντας πράγματα και σοφία, προσπαθούσαν να απαντήσουν στις ερωτήσεις των μαθητριών τους και να φέρουν στο φως τα δογματικά λάθη και τις δεισιδαιμονικές πρακτικές της Ελληνικής Εκκλησίας, αντιπαρβαλλόμενες πάντοτε τη σχετική μαρτυρία της Αγίας Γραφής²⁰⁰. Αυτή ήταν η μοναδική τους μέθοδος και ο Hill μαρτυρεί ότι μετά από ιεραποστολική εργασία τριάντα ολόκληρων ετών, η υπακοή στις οδηγίες που είχε λάβει συνδύαστηκε πλήρως με την προσωπική του πεποίθηση για την υιοθέτηση αυτού του τρόπου προσέγγισης των Ελλήνων, βλέποντας μάλιστα την πλήρη αποτυχία των άλλων ιεραποστόλων με την επιθετική συμπεριφορά, εννοώντας βέβαια τον King.

Η ανάλυση της ιεραποστολικής αυτής μεθοδολογίας, παρόλο ότι δεν βρίσκει σύμφωνο τον Andrews, ο οποίος θα παραθέσει μάλιστα στη συνέχεια αργογραφικές μαρτυρίες που την αμφισβητούν, μας δείχνει βέβαια ότι η επιδίωξη του Hill δεν αφίστατο του βασικού στόχου όλων των ιεραποστολικών εταιρειών, δηλαδή την παγκόσμια διασπορά του Προτεσταντισμού, με ειδικότερη συνέπεια το «διαφωτισμό» και την κάθαρση των Ανατολικών Εκκλησιών από τις δεισιδαιμονίες. Η χρησιμοποίηση μιας «αθώας» εκπαιδευτικής διαδικασίας για την εμφύτευση της προτεσταντικής πίστης σε άτομα που λόγω της ηλικίας τους, και όχι μόνο, είχαν πολύ μικρή ικανότητα και δυνατότητα να αμφισβητήσουν αυτή την αλλοίωση της προγονικής τους θρησκείας, δεν μοιάζει να αποφεύγει το όνομα του προσηλυτισμού. Αλλά αυτό που έχει στο σημείο αυτό σημασία είναι ότι, ερμηνεύοντας ο Andrews την εμμεσότητα και την επιφυλακτικότητα της προσηλυτιστικής τακτικής του Hill, όχι ως σωφροσύνη αλλά ως συμβιβασμό, δείχνει να αμφιβάλει πλέον σοβαρά για την εντιμότητα του

²⁰⁰ Ο π., σ. 37 - 39.

πλέον σοβαρά για την εντιμότητα του Αμερικανού ιεραποστόλου, εκτιμώντας ότι η πολυετής παραμονή του στο ει-δωλοατρικό περιβάλλον της Αθήνας είχε ως αποτέλεσμα να υποκρύψει και αυτός, όπως και άλλοι ιεραπόστολοι, στην «παράξενη μαγεία» του και στην «ωπέρτερη δύναμη» του.²⁰¹

Ήταν αδύνατο για τον Andrews να εξιγήσει «την κατάρρευση του βασιλείου του Διαβόλου στην Ελλάδα» χωρίς αγώνα και μάλιστα «χωρίς ούτε αυτός (ο Διάβολος) να το ξέρει»!²⁰² Γιατί αν συνέβαινε αυτό, είναι βέβαιος ότι θα αποτελούσε μοναδικό φαινόμενο μέσα σε ολόκληρη τη χριστιανική ιστορία και εξαιρετική έκπληξη για μια ολόκληρη σειρά προφητών, αποστόλων, μαρτύρων και μεταρρυθμιστών, ξεκινώντας βέβαια πρώτα από τον ίδιο το Χριστό, οι οποίοι έδωσαν το αίμα τους για την προώθηση της πίστης και όχι μια σιωπηλή και ανεπαίσθητη μαρτυρία που εν αγνοία των υποψηφίων προσήλυτων γινόταν αποδεκτή. Εξάλλου, δεν μπορούσε επίσης να εξιγήσει την απόφαση του Συμβουλίου των Ξένων Ιεραποστόλων να διακοπεί η ιεραποστολική προσπάθεια της Αθήνας μόνο με το θάνατο του ιδρυτή της, αφού, αντίθετα, θα έπρεπε να υπάρχουν πολλοί λόγοι για να συνεχιστεί αυτό το εξαιρετικό έργο που παρουσίαζε ο Hill και το οποίο πολλά μέλη του Συμβουλίου φαίνονταν πλήρως να αποδέχονται.

Το έργο της Ειδικής Επιτροπής είχε λοιπόν ολοκληρωθεί, αλλά δεν κατόρθωσε να μεταβάλει το θετικό για την Ιεραποστολή της Αθήνας κλίμα μέσα στο Συμβούλιο των Ξένων Ιεραποστόλων. Η δημοσίευση του βιβλίου του Andrews το 1866 είχε την ίδια τύχη, πράγμα που και ο ίδιος είχε προβλέψει. Λίγα χρόνια αργότερα ο Andrews πέθανε στην Αμερική, ενώ ο αντίπαλός του στην Αθήνα έζησε μέ-

²⁰¹ Ο π., σ. 51 – 52.

²⁰² Ο π., σ. 51.

χρι το 1882, τιμώμενος από Ορθόδοξους και Προτεστάντες για την εξαιρετική εκπαιδευτική προσφορά του στην ελληνική νεολαία, το ανεκτικό του πνεύμα και τη φιλανθρωπία του.

Η ερμηνευτική στοιχείωση

Αν θελήσουμε τώρα να προχωρήσουμε στην αποτίμηση της στάσης του Hill απέναντι στην ίδια του την αποστολή, αλλά και απέναντι στους αποδέκτες της, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τέσσερις σημαντικές παραμέτρους: την ψυχρότητά του, τις ιδιαίτερες συνθήκες της νεοελληνικής πραγματικότητας, τη διαρκή αντιπαλότητα με τον King, καθώς και την επιρροή που, ανομολόγητα, άσκησε πάνω του η Οξφορδιανή Κίνηση.

Η συγκρότηση ενός ψυχρογράφηματος του Hill θα μας πήγαινε βέβαια πολύ μακριά, όμως τα βιογραφικά του στοιχεία, πριν από την ανάληψη του ιεραποστολικού του έργου, μας επιτρέπουν να του αποδώσουμε τα χαρακτηριστικά μιας φιλελεύθερης, κοσμοπολίτικης προσωπικότητας, για την οποία το ιεραποστολικό έργο και η ιεροσύνη που το συνόδευε φαίνεται ότι ήταν προϊόντα μιας ελεύθερης και ώριμης επιλογής, μακριά από κοινωνικούς ή οικονομικούς καταναγκασμούς. Αυτή η πνευματική και ψυχολογική του προίκα του επέτρεπε να έχει έναν αέρα αρχοντίας στις διαπροσωπικές του σχέσεις, να προσλαμβάνει την περιφρούσα ατιμόσφαιρα της εποχής του και να κατευθύνει την πορεία του μέσα σε αυτήν χρησιμοποιώντας διασταλτικά ερμηνευτικά σχήματα με στόχο την ευχερέστερη προσαρμογή του. Η διπλωματική του δεινότητα εξάλλου, καθώς και η ικανότητά του να καθιστά σεβαστή και ταυτόχρονα φιλική την προσωπικότητά του στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ήταν ένα σημαντικό εργαλείο για αυτόν, στην προσπάθειά

του να εξισορροπεί τα συνειδησιακά του προβλήματα με τις δυσμενείς εξωτερικές περιστάσεις.

Ερχόμενος στην Ελλάδα και αντιμετωπίζοντας από κοντά την τραγικότητα της, διέγινωσε έγκαιρα τις ιδιαίτερες του νεοελληνικού ψυχισμού, την εξαιρετική δυναμική του πολιτικοοικονομικού και κοινωνικού πλαισίου της εποχής και ακόμη την ετερότητα της Ελληνικής Εκκλησίας. Δοκίμασε λοιπόν να εντάξει τον εαυτό του και το έργο του μέσα σε αυτό το περιβάλλον, εισάγοντας ταυτόχρονα αυτό το περιβάλλον και τους έμφυτους εκφραστές του σε μια πρωτόγνωρη γι' αυτούς ατιμόσφαιρα αστικής θρησκευτικότητας με εξαιρετικά φιλελεύθερα πρόσημα, που γοήτευε τη νεοελληνική κοινωνία γιατί φαινόταν στα μάτια της να συγχωνεύει επαρκώς το βαρβαρικό παρελθόν με το ευρωπαϊκό μέλλον. Η γενναιοδωρία του, οι μελίχιοι τρόποι του, η αμεσότητα των λύσεων που πρόσφερε, εγκατέστησαν ανάμεσα σε αυτόν και την αθηναϊκή κοινωνία του 19^{ου} αιώνα μια σχέση αμοιβαιότητας και εμπιστοσύνης, η οποία του προσέδιδε κύρος και επιρροή, στοιχεία πολύτιμα που δεν ήθελε φυσικά να απεμπολήσει.

Είναι σαφές, από την άλλη μεριά, ότι η απόρριψη των «δεισιδαμονιών» της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ουσιαστικά η ιδιαιτερότητά της (δηλαδή ο,τιδήποτε είχε σχέση με την Παναγία, τους αγίους, τις εικόνες, τους σταυρούς, τα λείψανα, τα θαύματα, τις νηστείες και τις κάθε είδους τελετές) ήταν ακριβώς μέσα στις προθέσεις του Hill. Αυτό, ή τουλάχιστον μεγάλο μέρος τους, έπρεπε, ακόμη και με την πιο μινιμαλιστική προτεσταντική λογική, να «καθαρθούν για να λάμψει το φως του Ευαγγελίου». Αν και η μεθοδικότητα του δεν ήταν επιθετικά προσηλυτιστική, όπως του King, αν ακόμη και η ίδια η λέξη προσηλυτισμός έμμοιαζε να τον φοβίζει, όπως και πολλούς προτεστάντες ιεραποστόλους γιατί τους θύμιζε ανάλογες προσπάθειες του ρωμαιο-

καθολικισμού, τα στοιχεία μας δείχνουν ότι πίσω από την ωραιοποίηση των εκφράσεων παραμόνευε όχι μόνο η πρόθεση αλλά και η άσκηση τέτοιων δυνατοτήτων²⁰³. Η έγκαιρη συνειδητοποίηση όμως της θέσης και της αξίας που είχε στην αθηναϊκή κοινωνία του υπαγόρευσε μια συνετή, επιφολακτική στάση, που βεβαίως φαινόταν άριστα να συνοδουπεί με τις οδηγίες που είχε λάβει αλλά και την ίδια την προσωπικότητά του.

Ένα άλλο στοιχείο όμως, το οποίο συνηγορούσε για τέτοιου είδους επιλογές, ήταν η ισχυρή παρουσία του αντίπαλου δέους μέσα στην ίδια εκείνη πόλη που εξασκούσε το ιεραποστολικό του έργο: η προκλητική, και για την Ορθοδοξία και για τον Hill, δραστηριότητα του Jonas King. Ο επισκοπελιανός ιεραπόστολος καθρεφτιζόταν για ολόκληρες δεκαετίες πάνω στο ζηλωτικό κάτοπτρο του συμπατριώτη του πρεσβυτεριανού ιεραποστόλου και, μη μπορώντας να ελέγξει την απροκάλυπτα «επιθετική» συμπεριφορά του, υποχρεώθηκε να ακολουθήσει μια, περισσότερο από ό,τι ίσως επιθυμούσε, διασταλτική ερμηνεία της σχέσης ανάμεσα στο θρησκευτικό μάρφωμα που συνάντησε στην Ελλάδα και σε αυτό που ο ίδιος αισθανόταν ότι εκπροσωπούσε²⁰⁴. «*Η Ελληνική Εκκλησία αποδέχτηκε όλα τα προτε-*

²⁰³ Η παρακολούθηση π.χ. της κυριακάτικης προτεσταντικής λειτουργίας από το σύνολο των δασκάλων και των οικότροφων κοριτσιών της Σχολής του, όπως μαρτυρεί ο Γερμανός ιεραπόστολος Fr. Hildner, διευθυντής του *Φιλελληνικού Παιδάγωγείου* της Ερμούπολης, δείχνει σαφέστατα την προσπάθεια του Hill να κάνει τις μαθήτριές του μετόχους της προτεσταντικής θρησκευτικότητας, όχι μόνο στο γνωστικό αλλά και στο λαιτουργικό επίπεδο, το οποίο είχε σποσδιήποτε υπέριστη διαπαιδαγωγική δύναμη. Βλ. Αρχείο της Church Missionary Society, Journal from October 1st to December 31st 1840, C M O33/254.

²⁰⁴ Η διαμάχη Hill – King χρονολογείται από τα πρώτα χρόνια της δράσης των δύο αυτών Αμερικανών ιεραποστόλων στην Αθήνα. Οι Hill συνήθως κατηγορούν τον King για εγωπάθεια. Βλ. Αρχείο Σχολής Hill,

σιαντικά δόγματα, όπως περιέχονται στο Σύμβολο της Πίστεως, την Κυριακή Προσευχή, τις Δέκα Εντολές και ακόμη στα Άρθρα της Θρησκείας, με εξαίρεση κάποια με απλά τοπική ή πολιτική σημασία και επίσης ένα ή δύο χωρίς ουσιαστική συμβολή στη σωτηρία», δηλώνει στις απαντήσεις του προς την Επιτροπή²⁰⁵, παραβλέποντας τις σημαντικές διαφορές των δύο Εκκλησιών. Είχε πειστεί ότι και η Επισκοπική και η Ορθόδοξη Εκκλησία μοιράζονται «ένα κοινό υπόβαθρο πίστης»²⁰⁶, που τις ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες προτεσταντικές Ομολογίες και πάνω σε αυτό το ευρύ θεμέλιο αισθανόταν έτοιμος και υποχρεωμένος να οικοδομήσει το έργο του.

Η επιτυχής πορεία του ανάμεσα στο ζηλωτισμό του King και στα δογματικά και πρακτικά «σφάλματα» της Ορθοδοξίας, η αξιολόγηση της κοινωνικής του θέσης στην Ελλάδα, η, από ένα χρονικό σημείο και μετά, οικονομική του ανεξαρτησία από τις αμερικανικές χορηγίες, η ακριβής γνώση των συμμαχιών μέσα στην επισκοπελιανή κοινότητα

Ημερολόγιο J. Hill, 3.3.1834 και 24.3.1834, καθώς και Ημερολόγιο Fr. Hill, 11.2.1842. Μάλιστα, σε επιστολή διαμαρτυρίας του Hill προς τον Όθωνα (1852), με αφορμή την έρευνα που ζητούσε να γίνει στη Σχολή ο Υπουργός Παιδείας Σπ. Βλάχος για το φόβο της «ετεροδοξίας», ο επισκοπελιανός ιεραπόστολος κατηγορεί για αχαριστία την ελληνική κυβέρνηση, γιατί ο ίδιος «εξέτεθην πραγματικός κατά την πολυβύλητον του κ. Κρηκ υπόθετον υπέρ της αξιοπρέπειας της ελληνικής κυβέρνησεως και κατά του συμπολίτου μου». Αρχείο Σχολής Hill, Επιστολή Hill στον Όθωνα, 17.11.1852. Είναι, τέλος, χαρακτηριστικό ότι και οι Έλληνες υπερασπιστές του Hill αναγνώριζαν αυτόν τον αλληλοκαθρεφτισμό των δύο Αμερικανών ιεραποστόλων: «...Διότι οι Χίλλ διδάσκοντες τας ιεράς Γραφάς, δεν ετάρραττον τας συνειδήσεις των μαθητῶν αυτών, ως άλλοι λεγόμενοι ευαγγελικοί προσηλιτισταί, οίτινες εισί μάλλον λυμεώνες της κοινωνίας και αντι-ευαγγελικοί...». Βλ. Χ.Ν. Φιλαδέλφειος, *Τα αφοριζόμενα από τον Σχολείων βιβλία*, Εν Αθηνάς τη 8^η Αυγούστου 1876, σ. 16.

²⁰⁵ Andrews, ό.π., σ. 34.

²⁰⁶ Ο.π., σ. 38.

των Η.Π.Α., σε συνδυασμό με την μακρόχρονη εξισορροπητική του εμπειρία, του επέτρεψε, μετά από τριάντα χρόνια δουλειάς στην Ελλάδα, να αποτολμήσει μια θαρραλέα αποτίμηση της νεοελληνικής κοινωνίας και μάλιστα να την εκστομίσει ενώπιον μιας εχθρικής γι' αυτόν ανακριτικής Επιτροπής: στην Αθήνα ζει από μια αξιοσημείωτα φιλελεύθερη Κυβέρνηση που κυβερνά ένα γενναιοδωρο και φωτισμένο λαό, το μοναδικό χριστιανικό λαό της οικουμένης που είναι τόσο φιλελεύθερος και τόσο αφανάτιστος²⁰⁷, ένας λαός του οποίου η Εκκλησία είναι επίσης η πιο φιλελεύθερη, γενναιοδωρη και έμπιστη σε ολόκληρη τη Χριστιανοσύνη²⁰⁸!

Οι τολμηροί και παράδοξοι αυτοί λόγοι, στριμωγμένοι ανάμεσα σε όχι πολύ επιτυχημένες απόπειρες να πιστοποιηθεί η προτεσταντική ταυτότητα του Αμερικανού ιεραποστόλου, απευθύνονταν όμως, πέρα από την Επιτροπή, σε μια θρησκευτική κοινότητα της οποίας αρκετά μέλη είχαν διαβρωθεί ήδη από την επιρροή της Οξφορδιανής Κίνησης, που ήταν αντίθετη στις καθαρά «προσηλιτιστικές» ιεραποστολές στην Ορθόδοξη Εκκλησία και επίζητούσαν μάλιστα μια προσέγγιση με αυτήν²⁰⁹. Σε αυτούς, οι «δεισιδαιμονίες» αυτής της Εκκλησίας φάνινονταν όλο και λιγότερο αποκρουστικές και αισθάνονταν ότι, αν έρχονταν μαζί της σε επαφή μαθητείας και όχι κυριαρχίας, όπως οι Ευαγγελικοί, θα αποκτούσαν μια «καλύτερη ιδέα της Εκκλησίας»²¹⁰. Τα ταξίδια Αγγλικανών και Επισκοπελιανών στην Ρωσία και την Ελλάδα, οι βαπτίσεις και οι χειροτονίες κάποιων από αυτούς σε ορθόδοξους κληρικούς και οι εντυπω-

²⁰⁷ Ο.π., σ. 27.

²⁰⁸ Ο.π., σ. 32.

²⁰⁹ Andrews, ό.π., σ. 53 – 59. Βλ. και P.E. Shaw, *The Early Tractarians and the Eastern Church*, London 1930, σ. 74 – 75 και 85 – 86.

²¹⁰ Andrews, *Historic...* ό.π., σ. 60.

σιακές διακηρύξεις τους για την αρχαία αυτή Εκκλησία που έμοιαζε να διατηρεί σχεδόν ακέραιο το πρωτοχριστιανικό πνεύμα, είχαν εντυπωσιάσει αρκετούς.

Αυτό λοιπόν το «*Ρωσο-ελληνικό Κίνημα*», που φαινόταν να απειλεί τους Ευαγγελικούς, βρέθηκε επίσης στο στόχαστρο του Andrews με αφορμή την Ιεραποστολή της Αθήνας. Ο ίδιος διατάζει να εντάξει ευθέως τον ίδιο τον Hill σε αυτό, όμως οι υπαινηγοί του είναι σαφείς²¹¹. Χρειάζεται βέβαια περαιτέρω έρευνα για την σαφή υιοθέτηση μιας τέτοιας κρίσης για τον Hill²¹². Οι πραγματικά παράδοξες αντιφάσεις όμως, στις οποίες πέφτει ο Hill απαντώντας στο ερωτηματολόγιο της ειδικής επιτροπής, μοιάζουν να έχουν μια επιπλέον, μόλις αποκαλυπτόμενη, ερμηνεία: η προσέγγιση Ορθοδοξίας και Αγγλικανισμού είχε πραγματοποιήσει αρκετά βήματα στην Επισκοπελιανή Ιεραποστολή της Αθήνας. Λίγα χρόνια μετά το θάνατο του Hill, η ανέγερση μιας ορθόδοξης εκκλησίας μέσα στο ίδιο το προαύλιο της Σχολής θα μπορούσε άραγε να αποτυπώνει τη μεταθανάτια συνάντηση του ιδρυτή της στην «*παράδοξη γοητεία*» της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μια αργοπορημένη ίσως ομολογία, μια υπομονετικά κατεργασμένη, για πενήντα δύο ολόκληρα χρόνια, «*μεταστροφή*»,²¹³

²¹¹ Ο.π., σ. 59 – 60.

²¹² Ο σύγγαμμος του Hill, ο Ed. Masson, βασικό μέλος της ιεραποστολικής οικογένειάς των Hill, ήταν, από την άλλη μεριά, αναμφισβήτητα ο θεωρητικός ενός οικομενιστικού σχήματος πρωτοπόρου για τον ελληνικό 19^ο αιώνα: ο καταφανής υποβιβασμός των δογματικών διαφορών των δύο Εκκλησιών για χάρη «*της ενότητας του πνεύματος εν τω συνδύσμω της ειρήνης*», όπως διακηρύττει η προμετωπίδα του παραπάνω βιβλίου του, αποτέλεσε, από ένα σημείο τουλάχιστον και μετά, έργο ζωής για το Σκότσο φιλέλληνα.

²¹³ Άλλες μαρτυρίες βέβαια υποβλάλλουν εξίσου την ιδέα ότι η υπόθεση ενός «προσηλυτισμού» του Hill στην Ορθοδοξία είναι εκκρεμής και αυτό που φαίνεται να απομένει είναι, ίσως, η επισήμανση της μεγάλης ευχέ-

ρειας που είχε ο Αμερικανός ιεραπόστολος να εξισορροπεί τις αμφιρόπες καταστάσεις. Έτσι σε επιστολή του 1851, που ο Hill έστειλε στον Hildner στη Σύρο και στην οποία περιγράφει τους καρπούς της «*ευαγγελικής σποράς*» που για μια ολόκληρη εικοσαετία ήδη επιτελούσε, αποδεικνύεται σταθερά προσανατολισμένος προς την «*κάθαρση*» των «*λαθών*» της Ελληνικής Εκκλησίας. Αναφέρει μάλιστα ότι προτεσπαντίζοντες Έλληνες απορούσαν για την αποκοτιά των μελών της Οξφορδιανής Κίτης να επιδιώκουν την επαναφορά «*των εξωτερικών συμβόλων και των προλήψεων που οι ίδιοι οι Έλληνες ζήτουσαν να απαλείψουν*» στην «*καθάρη*», αγγλικανική θρησκεία. Αν προσθέσει κανείς, ότι την επιστολή αυτή ο Hildner τη χρησιμοποίησε για να αποδείξει στην εταιρεία του ότι το ιεραποστολικό έργο στην Ελλάδα απαιτούσε σύνεση και υπομονή και δεν έπρεπε λοιπόν να σταματήσει τη χρηματοδότησή του επειδή δεν υπήρχαν προσήλυτοι, τότε γίνεται περισσότερο αντιληπτή η αμφισβήτηση των επιδιώξεων και της στρατηγικής του Αμερικανού ιεραποστόλου. Αρχείο της Church Missionary Society, C M 033/165, Σύρος 21.7.1851.

Ed. Masson, "An Apology for the Greek Church"
(1843): φιλορθόδοξη έξαρση ή μεταμφιεσιμένος
καυροσκοπισμός;²¹⁴

Ο Ed. Masson (1800 – 1873), ο Σκότος νομικός και φιλέλληνας, ο οποίος μετά τις σπουδές του στο Εδιμβούργο ήρθε στην επαναστατημένη Ελλάδα (1824) για να προσφέρει τις υπηρεσίες του, ως απεσταλμένος του *Φιλελληνικού Κομιτάτου* του Λονδίνου, ήταν μια ιδιόρρυθμη και αινιγματική φροσιγνομιά. Είναι γεγονός ότι στη νεοελληνική ιστορική γραμματεία έχει αποτιμηθεί κυρίως ως *ο εισαγγελέας που καταδίκασε τον Κολοκοτρώνη*²¹⁵, αλλά αυτή η κρίση φαίνεται ότι παραθεωρεί τη μετέπειτα πορεία του και τον αγώνα υπεράσπισης του Ελληνισμού στον οποίο με ζήλο αποδόθηκε. Τα βιβλία και τα περιοδικά που κατά καιρούς εξέδιδε στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό αποτέλεσαν ένα μοναδικό φιλελληνικό και φιλορθόδοξο βήμα, από το οποίο ο Masson υπερθεμάτιζε για τα εθνικά προτερήματα, τη μεγάλη αποστολή του ελληνικού έθνους στην Ανατολή αλλά και για την άδικη ενοχοποίηση των Ελλήνων από τους Βρετανούς συμπατριώτες του.

²¹⁴ Πρώτη δημοσίευση στο περ. *Νέα Εστία*, τχ. 1757, Ιούνιος 2003.

²¹⁵ Κατά τον Μέντελσον – Μπαρτόλντι, ο Masson «μετά παταγώδους ζήλου ενήργει τας παρασκευάς της μεγάλης και πολυκρότου δίκης. Εμπλήθης ων πολέμιος τον Ναπαίον, ανέπτυξεν πορετώδη δραστηριότητα, όπως διήλιον φαινοτέρων αποδείξεων πεισθή ο ελληνικός λαός περί της ενόχλης των κατηγορουμένων». Τάκης Χ. Κανδηλώρου, *Η Δίκη του Κολοκοτρώνη και η Επανάσταση της Πελοποννήσου*, Εν Αθήναις 1906, σ. 124. Ακόμη και ο Φίνλεϋ θεωρούσε ότι ο Masson «πέδειξε οργή τυράννου, λησμονήσας νόμο και λογική πάνω στην αδημονία του να επιβλέπει την αυστηρότερη τιμωρία στον Κολοκοτρώνη». Ο Φωτιάδης τέλος αποφαίνεται ότι ήταν «διαλεχτό όργανο της *Ιντέλιτζενς Σέρβις*». Δημήτρης Φωτιάδης, *Η Δίκη του Κολοκοτρώνη και του Παπαούτα*, εκδ. Σ.Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1987¹¹, σ. 256 – 258.

Έτσι, στο βιβλίο του 'Φιλελληνικά or Poetic Translations with an Introduction on Condition and prospects social, religious, and literary of the Greek nation', θα υιοθετήσει από την αρχή ανεπιφύλακτα τη ρομαντική, φιλελληνική αποτίμηση του ελληνοτουρκικού πολέμου, ως «αγώνα του πολιτισμού εναντίον της βαρβαρότητας», μιας διαμάχης «...of the Cross against the Crescent»²¹⁶, στην οποία και ο ίδιος επιθύμησε να λάβει μέρος κατεβαίνοντας στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Θα αποδειχθεί στη συνέχεια σφοδρός κατήγορος της βρετανικής πολιτικής απέναντι στον Καποδίστρια²¹⁷ και στον Κωλέττη και θα διαχωρίσει ξεκάθαρα τη θέση του από τη βρετανική διπλωματία στην υπόθεση των Παριετικών (1850)²¹⁸. Αλλά την κορωνίδα των εγκωμίων του θα την φυλάξει για την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία θεωρούσε ότι είχε παρεξηγηθεί από τους προτεστάντες ως συνοδοιπόρος της Παπισσύνης, ενώ, αντίθετα, αποτελούσε σύμμαχο του Προτεσταντισμού στον αδυσώπητο αγώνα του εναντίον των αυθαιρεσιών της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

²¹⁶ Φιλελληνικά or Poetic Translations with an Introduction on Condition and prospects social, religious, and literary of the Greek nation, by a Scottish Philhellen, Edinburgh 1852, σ. 9, σημ.

²¹⁷ Την υπεράσπιση του Καποδίστρια θα επιχειρήσει και σε ένα άλλο περιοδικό που εξέδωσε στο Ναύπλιο το 1838, τον *Παρασηρή*. Βλ. τεύχ. 3, Εν Ναυπλίο τη 24.2.1838, σ. 48. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι ο Masson διέτελεσε και δικηγόρος του ενός από τους δολοφόνους του Κυβερνήτη, του Γ. Μαυρομμάλη, για τον οποίο, δικαιολογώντας την υπεράσπιση που του προσέφερε, πίστευε ότι αποτελούσε το εκτελεστικό όργανο αλλά και το θύμα μιας εκτεταμένης «πολιτικής ανομοιότητας». Βλ. Φιλελληνικά..., ό.π., σ. 18. Ο Ασπρέας ισχυρίζεται ότι ο Άγγλος αντιπρόεδρος Dawkins διόρισε τον Masson συνήγορο του Μαυρομμάλη. Γ. Α. Σπρέα, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος (1821 - 1928)*, τόμ. Α, Αθήναι 1924, σ. 102.

²¹⁸ Φιλελληνικά..., ό.π., σ. 13 - 18.

Το κυριότερο όμως επιχείρημα του Masson, το οποίο επιδίωκε να έχει και τη μεγαλύτερη απήχηση στους συμπατριώτες του, ήταν η εξωγγελία του προτεσταντικού, και μάλιστα του Ευαγγελικού, χαρακτήρα των Ορθοδόξων δογμάτων. Υποστήριξε ότι «η ιστορική μαρτυρία της Ανατολικής Εκκλησίας...είναι μια ανεκτίμητη ζωντανή συνεισφορά στην προτεσταντική υπόθεση. Οι Έλληνες κρατούν και διδάσκουν ακόμη και σήμερα τις ίδιες ακριβώς αρχές, για τις οποίες οι Βρετανοί μάρτυρες της Μεταρρύθμισης κάρηκαν στην παλιά. Όσο και να φαίνεται παράδοξη αυτή η δήλωση, είναι όμως αναμφισβήτητη...»²¹⁹.

Θα ενισχύσει μάλιστα την επιχειρηματολογία του, παραθέτοντας τη μαρτυρία του Άγγλου Pinkerton (1814), μεταφραστή της *Ορθόδοξης Κατήχησης*, που είχε συντάξει ο Πλάτων, Μητροπολίτης Μόσχας, την οποία χρησιμοποίησαν στα σχολεία της μετεπαναστατικής Ελλάδας σε μετάφραση του Κοραή: «Οι απόψεις του Μητροπολίτη πάνω στα ουσιώδη δόγματα του Χριστιανισμού είναι τέτοιες, που θα μπορούσαν στη χώρα μας να αποκληθούν *Ευαγγελικές*»²²⁰. Τέλος, φροντίζοντας να διαχωρίσει τη θέση του από το μεγάλο σχίσμα που σοβούσε ήδη στους κόλπους της Αγγλικανικής Εκκλησίας, θα μεταφέρει στο αγγλόφωνο κοινό του την απαξίωση των Ελλήνων για τους «sentimentalists» της Οξφορδιανής Κίνησης, οι οποίοι προσπαθούσαν να προσηγάσσουν τη Ρώμη, με αποκορύφωμα τη χειροτονία του ηγέτη τους John Newman σε καρδινάλιο (1845). Ο Masson υποστήριξε ότι τέτοιες ενέργειες αποτελούσαν για τους Έλ-

²¹⁹ Ο.π., σ. 22 - 23.

²²⁰ Ο.π., σ. 23. Έχει βέβαια ιδιαίτερη σημασία να θυμηθούμε εδώ ότι ο μεγάλος Ρώσος θεολόγος Γ. Φλωρόφσκυ θεωρούσε τον Πλάτωνα όχι γνήσιο εκφραστή της ορθόδοξης παράδοσης αλλά τυπικό εκπρόσωπο του λουθηρανικού πειτισμού στη Ρωσία. Βλ. Γ. Φλωρόφσκυ, *Σταθμοί της Ρωσικής Θεολογίας*, Ι, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 219 - 224.

λιγες «την πιο ακατανόητη μορσία», ενώ ταυτόχρονα αισθανόταν υποχρεωμένος να διαλύσει τις υποψίες για μια ενδεχόμενη προσχώρηση των Οξφορδιανών στην Ελληνική Εκκλησία, λόγω της γεινιάσης των τελετουργικών τους αντιλήψεων, εφόσον θεωρούσε ότι και οι ίδιοι οι Έλληνες απεύχονταν τέτοιες ενέργειες²²¹.

Την ίδια φιλελληνική και φιλορθόδοξη στάση πήρσε ο Masson και στα περιοδικά που εξέδωσε, όταν μετά από μια εικοσάχρονη διαμονή στα βρετανικά νησιά επέστρεψε στην Ελλάδα. Τα περιοδικά αυτά ήταν η *Ελληνική Σημεία*, η οποία μετονομάστηκε στο τρίτο τεύχος της σε *Πανελλήνια Σημεία* (1865), ο *Μνήμων* (1867 – 1872) και ο *Hellenic Recorder* (1872). Ο σκοπός της έκδοσής τους, ο οποίος επαναλαμβάνονταν συχνά σ' αυτά, δεν ήταν άλλος από την υπεράσπιση των δίκαιων και της μεγάλης αποστολής του Ελληνισμού²²². Στο πρώτο μάλιστα τεύχος της *Ελληνικής Σημείας*, το οποίο σκόπιμα επέλεξε να κυκλοφορήσει την 25^η Μαρτίου του 1865, ασπάζόταν ένθερμα τη Μεγάλη Ιδέα ως την αναμφισβήτητη «μοίρα των Ελλήνων»²²³, ένα όραμα το οποίο όμως θα καθιστούσαν πραγματοποιήσιμο όχι οι πολεμικές ενέργειες, αλλά η «εκπαίδευση, οι κοινωνικοί θεσμοί και η χριστιανική ευσέβεια»²²⁴. Έτσι συ-

²²¹ Φιλελληνικά...ό.π., σ. 24.

²²² *Hellenic Recorder*, No 1, Athens 8/20.11.1872, σ. 3. Βλ. και *Μνήμων*, αρ. 8, Εν Αθήναις τη 12^η Οκτωβρίου 1872, σ. 3.

²²³ «Οι απανταχού Έλληνες απαξιάπαντες απενίζουσιν αδιαλείπτως εις τους ερχομένους εκείνους χρόνους, καθ' ους η ορθή εκπαίδευσις του λαού, η κοινωνική ενέργεια θεσμών συντελών, και η ηθολογία δυνάμεις της ζωής ευσεβείας, καταστήσουσι το Πανελλήνιον επικράτειαν μί α ν, μεγάλην, ελευθεράν, ευδαίμονα και δεδοξασμένην. Τοιαύτη, μη αμφιβάλλομεν, υπάρχει η μοίρα των Ελλήνων...». Βλ. περ. *Ελληνική Σημεία*, τεύχ. 1, Εν Αθήναις τη 25^η Μαρτίου 1865.

²²⁴ Όταν ο *Μνήμων*, «διακοπήεις προς καιρόν δια αίτια ιδιάζοντα», θα επανεκδοθεί, ο Masson θα προτάξει και πάλι στην πρώτη σελίδα το

ντασσόταν με την κυρίαρχη αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας την εποχή εκείνη, κατά την οποία η μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο «ανεξέλεγκτη Μεγάλη Ιδέα συγκαταβαίνει να συνδιαλλαγεί με το εφικτό και το διπλωματικώς ανεκτό», να παραιτηθεί από τις ένοπλες απελευθερωτικές ενέργειες και να στραφεί προς μια «εναλλακτική λύση του εθνικού ζητήματος», την οικοδόμηση δηλαδή του «προτύπου Βασιλείου εν τη Ανατολή» με πολιτιστικές και οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες ίσως στο μέλλον εξασφάλιζαν την ευρωπαϊκή συναινεση για την εκπλήρωση των εθνικών στόχων²²⁵.

Στα περιοδικά αυτά αποδείχθηκε επίσης σφοδρός κατηγορος της βρετανικής διπλωματίας, του Artmansberg αλλά και των προτεσταντών ιεραποστόλων στην Ελλάδα, οι οποίοι επιδείκνυαν έναν ζήλο ου κατ' επήγωσιν εναντίον των Ορθοδόξων Ελλήνων και γίνονταν έτσι αφορμή να δυσφημιστούν στην Ευρώπη και στην Αμερική. Την εχθρική μάλιστα συμπεριφορά του Βρετανού πρεσβευτή Ed. Lyons

---

«Πρόγραμμά» του: «Ο Συντάκτης του Μνήμωνος διατελέσει αόκνος και αφόβος υπερασπίζων τα καθόλου συμφέροντα των Ελλήνων, και ιδίως κατά δύναμιν συνεισφέρων εις

α) Την απανταχού διάδοσιν της Ελληνικής φιλολογίας.

β) Την εννομιαν και την αληθή αυτονομίαν της Ελλάδος

γ) Την ανασκευήν των ημάρτημένων ιστορουμένων και επιστελλομένων περι Ελλάδος και Ελλήνων.

Ο Συντάκτης και οι συνεργοί αυτού αδιάτακτος μεν προσδοκώσιν την μετ' ου πολύ εκπλήρωσιν των Ελληνικών πόθων, νομίζουσι δε τα ασφαλέστερα αίτια της μελλούσης των Ελλήνων ευημερίας και υπερχής την διάδοσιν της παιδείας, την εμφύχωσιν της αγνής και πατριώας ευσεβείας, την προσφυγήν των τεχνών, της ναυτιλίας, της γεωργίας, και της εμπορίας, και την, περί τε τα εγχόρρα και τα αμφιεσθνή, ενέργειαν της χρηστότητος και της δικαιοσύνης». *Μνήμων*, Έτος Α', Εν Αθήναις τη 1^η Ιανουαρίου 1870, σ. 1.

²²⁵ Έλλη Σκοπετέα, Το 'Πρότυπο Βασίλειο' και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880), εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 291 – 292.

προς τον Όθωνα τη χαρακτηρίζει πραγματικά «χωρίς προηγούμενο στα διπλωματικά χρονικά»²²⁶, ενώ ανέλαβε να υπερασπιστεί την Ελλάδα απέναντι στην ευρωπαϊκή κατακραυγή που ακολούθησε τη σφαγή στο Δήλτσι (1870), με επιστολή του σε «Υπουργό της Βασιλείας», προβαίνοντας επιπλέον σε έναν τελεσίδικο φιλελληνικό αφορισμό: «Ζων μεμαρτύρηκα και αποθνήσκω μαρτυρήσω ότι, από τον 1828, πάσαι αι κατά την Ελλάδα γενόμεναι συμφοραί οφείλουν αποδοθῆναι τη πεπλανημένη της Αγγλίας Διπλωματία...»²²⁷.

«An Apology for the Greek Church»

Αν όμως όλη αυτή η φιλελληνική έξαρση αποτοπώθηκε παραστατικά σε μια οπωσδήποτε ύστερη περίοδο, απομακρυσμένη αρκετά από την «ανθελληνική» δραστηριότητα του Apmansberg ή του Lyons, υπάρχει επιπλέον ένα σημαντικό τεκμήριο που δείχνει μια πρώιμη αμφισβήτηση της διπλωματικής στάσης και της ιεραποστολικής πολιτικής των Αγγλοσαξόνων στην Ελλάδα από το Σκότο φιλέλληνα. Την ίδια λουπόν εποχή που εκδηλωνόταν η έντονη εχθρότητα του Lyons προς τον Όθωνα, ο Masson επέλεξε να εκδώσει στο Βασιλικό Τυπογραφείο μια συλλογή τριών επιστολών, τις οποίες είχε αποστείλει σε κάποιο δικηγόρο στη Νέα Υόρκη με τα αρχικά J.W.M., τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1842. Ο δικηγόρος αυτός, ο οποίος

²²⁶ Βλ. περ. *Ελληνική Σημαία*, τεύχ. 2, Εν Αθήναις τη 14^η Απριλίου 1865. Ο χαρακτηρισμός αυτός περιέχεται σε επιστολή του Masson προς τον Gladstone, την οποία δημοσίευσε το περιοδικό στα αγγλικά. Στο τεύχος 3 της *Πανελληνίας Σημαίας* (Εν Αθήναις τη 8^η Ιουνίου 1865) είχε δημοσιευτεί και η μετάφρασή της. Για τη διαμάχη Όθωνα και Lyons βλ. John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833 – 1843)*, Αθήνα 1985, τόμ. Α', σ. 335 – 336, 357 – 358 κ. αλ.
²²⁷ Βλ. περ. *Μνήμων*, τεύχ. 6, Εν Αθήναις τη 15^η Ιουνίου 1870, σ. 41.

πρέπει να συνδεόταν στενά με το αμερικανικό ιεραποστολικό κίνημα, είχε ζητήσει από το Masson να τον πληροφορήσει για τις κατηγορίες που είχε εκτοξεύσει εναντίον των Hill και της ιεραποστολής τους στην Αθήνα ένα μέλος της Domestic and Foreign Missionary Society, της ιεραποστολικής εταιρείας που εκπροσωπούσε την Επισκοπική Εκκλησία των Η.Π.Α. Επρόκειτο για τον κληρικό Ch.W.Andrews, ο οποίος είχε επισκεφτεί την Αθήνα το 1842 για να διερευνήσει κατά πόσο ο Hill επιτελούσε το στόχο της εταιρείας του, τον εκπροτεσταντισμό δηλαδή των Ελλήνων. Επιστρέφοντας στην Αμερική ο Andrews είχε ήδη πειστεί ότι ο Hill όχι μόνο δεν προωθούσε αυτό το στόχο, αλλά είχε επικίνδυνα συζητηματοίσει με την Ορθόδοξη Εκκλησία και έτσι αποφάσισε να δημοσιοποιήσει τη διαφωνία του με αυτόν στη θρησκευτική εφημερίδα *Philadelphia Episcopal Recorder*, τον Απρίλιο του 1842.

Έτσι ο Masson ανέλαβε να υπερασπιστεί τον Hill και το έργο του στην Ελλάδα απέναντι στις κατηγορίες του Andrews. Ο Αμερικανός απεσταλμένος υποστήριξε ότι «κάθε μέθοδος ιεραποστολικής δράσης, η οποία σπηριζόταν στην αρχή της μη-παρέμβασης (απέναντι στην Ορθόδοξη Εκκλησία), θα κατέληγε σε αποτυχία»²²⁸. Επιθυμούσε λοιπόν να εκθέσει στην επισκοπελιανή κοινότητα αυτήν την αναποτελεσματική ιεραποστολική στρατηγική του Hill, ο οποίος ποτέ δεν θα μπορούσε να επιτύχει τον προσηλυτισμό των Ελλήνων στην προτεσταντική πίστη.

Το βιβλίο του Masson είχε τίτλο: *An Apology for the Greek Church or Hints on the means of Promoting the Religious Improvement of the Greek nation*, και εκδόθηκε στην Αθήνα το 1843, όταν ο Masson ήταν ακόμη καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο. Στο εξώφυλλο, κάτω

²²⁸ *An Apology...*, ό.π., σ. 2.

από τον τίτλο, υπήρχε ως χαρακτηριστικό ποίτο η παύλεια προτροπή: «Σπουδαζόντες τηρείν την ενότητα του πνεύματος εν τω συνδέσμω της ειρήνης» (Εφεσ. Δ', 3), η οποία προδιέγραφε και τον προσανατολισμό του κειμένου. Διότι σκοπός του Masson ήταν ακριβώς να υπερασπιστεί την Ορθόδοξη Εκκλησία απέναντι στις προτεσταντικές κατηγορίες για δεισιδαιμονία, αμάθεια ή ρωμαιοκαθολικισμό και επιπλέον να οικοδομήσει τη θεωρία του για την προτεσταντικότητα αυτής της τόσο *παρεξηγημένης* Εκκλησίας.

Το βιβλίο αυτό φιλοδοξούσε να αποτελέσει το πρώτο μέρος αυτής της Απολογίας. Στον πρόλογο μάλιστα ο Masson, παρά το γεγονός ότι ήταν πεπεισμένος για την ορθότητα των απόψεών του, εμφανιζόταν ως αναζητητής της αλήθειας και υποσχόταν να λάβει υπόψη του στην επόμενη, εκτενέστερη έκδοση όλες τις ενστάσεις που τυχόν θα δημιουργούνταν από αυτή την πρώτη δημοσίευση. Δε φαίνεται όμως να προέβη τελικά σε αυτήν την ενέργεια. Τυπωμένο στο Βασιλικό Τυπογραφείο και γραμμένο στα αγγλικά, το βιβλίο του Masson θα μπορούσε στην πραγματικότητα να εκληφθεί ως ένα κρατικό προπαγανδιστικό κείμενο, το οποίο αποσκοπούσε, σε μια εποχή καθαρά μεταφιλολογική, να υποστηρίξει τα δίκαια του Ελληνισμού, αλλά και του Οθωνικού θρόνου, απέναντι στις ποικίλες ευρωπαϊκές και αμερικανικές κατηγορίες. Διότι, ενώ στόχος του είναι να υπερασπιστεί την Ορθόδοξη Εκκλησία, ο εγκωμιασμός του επεκτείνεται σε κάθε πτυχή της νεοελληνικής κοινωνίας. Έτσι, γίνεται εξάγγελος της θυματοποίησης του Όθωνα αλλά και ολόκληρου του ελληνικού λαού από τις ενέργειες ξένων παραγόντων, στους οποίους περιλαμβάνει τον A Mansperg, μερικούς προτεστάντες ιεραποστολόγους και τον

ξένο τύπο²²⁹, ο οποίος έδειχνε εχθρική στάση και αναπαρήγαγε αδιάκριτα τη δυσφήμιση των Ελλήνων. Απαντώντας λοιπόν στις αιτιάσεις του Andrews, προσπαθούσε να αποσείσει και την ευρωπαϊκή προκατάληψη για την ανικανότητα των Ελλήνων να εισέλθουν στη χορεία των πολιτισμένων εθνών. Η αντίληψη που κυριαρχεί στην πρώτη επιστολή προς τον Αμερικανό δικηγόρο ήταν η υποχρέωση όλων των ξένων να σεβαστούν τη στενή σύνδεση έθνους και θρησκείας στην Ελλάδα και στη συνέχεια να αποδεχτούν τη Μεγάλη Ιδέα των Ελλήνων ως το αναπόφευκτο πεπρωμένο αυτού του λαού.

Όσον αφορά την πρώτη περίπτωση, ο Masson υπενθύμιζε στους Άγγλους και τους Αμερικανούς αναγνώστες του ότι κάθε θρησκευτική καινοτομία στην Ορθόδοξη Εκκλησία θεωρείτο από τους Έλληνες ως επικίνδυνη για «τα εθνικά τους συμφέροντα». Με τον όρο αυτό εννοούσαν την επέκταση των συνόρων τους εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ενσωμάτωση σε μια «μεγάλη, ένδοξη και ευτυχισμένη αυτοκρατορία» όλων των αλύτρωτων ακόμη ελληνικών πληθυσμών²³⁰. Έτσι, η υιοθέτηση της προτεσταντικής πίστης από τους Έλληνες θα είχε ως αποτέλεσμα την αποξένωσή τους από το σώμα των ανελεύθερων ακόμη ομοεθνών τους και τη ματαίωση των μεγαλεπήβολων οραματισμών τους.

²²⁹ Βλ. λ.χ. τα άρθρα της βρετανικής εφημερίδας *Morning Chronicle* (1839) για τον Όθωνα στο Ρετροπύλο, *Πολιτική...*, ό.π., σ. 267.

²³⁰ «Προσβλέπουν με εμπιστοσύνη σε κάτι μεγαλειώδες για το έθνος τους και αγάλλονται όταν οραματίζονται μια εποχή κατά την οποία η παγκόσμια διάδοση της νηούς παιδείας, η πολιτική ελευθερία, πριερέστερη μάλιστα και από αυτήν που γνώρισε η αρχαία Ελλάδα στις φωτεινότερες στιγμές της, μαζί με την αγνή και ζωντανή θρησκεία των πρωτοχριστιανικών χρόνων θα συνεισφέρουν στη συγκρότηση του Πανελληνίου, μιας μεγάλης, ένδοξης και ευτυχισμένης αυτοκρατορίας». *An Apology...*, ό.π., σ. 6.

Παρά το στενό δεσμό θρησκείας και έθνους στην Ελλάδα, ο Masson διατεινόταν ότι ο λαός της ήταν «εξαιρετικά ανεκτικός» στα θρησκευτικά θέματα, σπεύδοντας όμως να διευκρινίσει ότι δεν θα έπρεπε να γίνεται κατάχρηση αυτής της ανοχής από τους ξένους. Αναρωτιόταν μάλιστα πώς θα αντιμετώπιζαν οι Αμερικανοί το υποθετικό ενδεχόμενο κάποιου να προσβάλλουν ανοιχτά τους αμερικανικούς θεσμούς, προβλέποντας ότι σε μια τέτοια περίπτωση θα ήταν πιθανό να χρησιμοποιηθεί γι' αυτούς ακόμη και ο νόμος του Λυντς!²³¹

Αναγνωρίζοντας ότι ο μεγάλος φόβος των Ελλήνων ήταν πάντοτε το *σχίσμα*, ο Masson επιθυμούσε στη συνέχεια να στρέψει την προσοχή των αναγνωστών του στο αναπόδραστο του μεγάλου τους οράματος. Θεωρούσε, πέρα από κάθε αμφισβήτηση, ότι ο ελληνικός λαός ήταν ο *εκλεκτός λαός του Θεού*, αυτός στον οποίο δόθηκε «η ευγενής αποστολή να διαφωτίσει την Ανατολή, όπως, δυο φορές στο παρελθόν, είχε κάνει το ίδιο για τη Δύση, με ένα φως όμως περισσότερο καθαρό και αγιασμένο»²³². Το μόνο που θα μπορούσε να αναστείλει αυτή τη θριαμβευτική πορεία, για όποιον βέβαια γνώριζε να διαβάζει «τα σημεία των καιρών», ήταν η *αθεία* και για την εξάλειψή της ακριβώς έπρεπε να φροντίσουν οι ιεραποστολικές εταιρείες, αν σταματούσαν όμως να προσβάλλουν τους θεσμούς της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο Masson θεωρούσε ότι ο λόγος για τον οποίο οι αναφορές κάποιων προτεσταντών ιεραποστόλων που εργάζονταν στην Ελλάδα απέπνεαν ένα πνεύμα απογοήτευσης, ήταν επειδή ακριβώς εκείνοι είχαν θεμελιώσει το έργο τους πάνω στη λανθασμένη *αρχή της παρέμβασης* και

231 *Ap Apology...*, ό.π., σ. 5.

232 *Ο.π.*, σ. 6.

έτσι είχαν να αντιμετωπίσουν την ανυποχώρητη αντίσταση των Ελλήνων.

Είχε έλθει λοιπόν ο καιρός, την ώρα που «η Αθήνα είχε ήδη αρχίσει να καθοδηγεί την κοινή γνώμη σε όλη την Ανατολή, στα θέματα της εγγραμματοσύνης, της πολιτικής και της θρησκείας»²³³, να υιοθετηθεί μια καινούργια ιεραποστολική στρατηγική. Χωρίς να αποκαλύψει ακόμη τις αρχές αυτής της στρατηγικής, ο Σκότς φιλέλληνας θα φροντίσει πρώτα να αποσειεί τις υποψίες για την αποδοχή Οξφορδιανών θέσεων, οι οποίες συνόδευαν τότε στην Αμερική όποιον αμφισβητούσε τη σκοπιμότητα της ιεραποστολικής δραστηριότητας ανάμεσα στις Ανατολικές Εκκλησίες. Εκείνος αντίθετα διατεινόταν ότι υιοθετούσε μια τέτοια δραστηριότητα, αμφισβητώντας μόνο τις μέχρι τότε αρχές της και για να ενισχύσει την επιχειρηματολογία του ανέφερε ότι για το θέμα αυτό είχε ήδη ενημερώσει το φίλο του, πρώην Γραμματέα της αγγλικής ιεραποστολικής εταιρείας S.P.C.K και στη συνέχεια Επίσκοπο του Γιβραλτάρ, Dr. Tomlinson, ο οποίος είχε την ποιμαντική ευθύνη των αγγλικανικών παροικιών της Μεσογείου.

Στη δεύτερη επιστολή του, ο Masson προσπάθησε να διευκρινίσει πώς εκείνος εννοούσε την ιεραποστολική αρχή της *μη-παρέμβασης*, αντιλαμβανόμενος ότι αυτή μπορούσε να παρεξηγηθεί είτε ως πλήρης εγκατάλειψη της ιεραποστολικής δραστηριότητας είτε, το λιγότερο, ως ένας απλός διακανονισμός των σχέσεων μεταξύ των δυο Εκκλησιών. Η αρχή λοιπόν αυτή σήμαινε, κατά τη γνώμη του, «την ανάληψη των μέσων εκείνων για την προώθηση της ζωντανής θρησκείας, τα οποία και το Εναγγέλιο αποδέχεται αλλά και οι πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές κάθε σπυκε-

233 *Ο.π.*, σ. 7.

κριμένης χώρας θα ήταν πρόθυμες να επικυρώσουν»²³⁴. Μια τέτοια προσπάθεια, εξάλλου, δεν θα διαχώριζε τις Επισκοπικές από τις Προεσφυτεριανές ιεραποστολές, αλλά θα σταματούσε τις διαμάχες και θα προωθούσε τη συνεργασία τους. Ο στόχος θα ήταν πάντοτε όχι η εκκλησιαστική ένωση, αλλά ένα είδος «εγκάρδιας συνομοσπονδίας» όλων όσων ομιλούν το όνομα του Ιησού, για «την υπεράσπιση του θρόνου Του και την επέκταση της αυτοκρατορίας Του».

Ο Masson θα αναγνωρίσει βέβαια την ευαρέσκεια των Ελλήνων προς τους Επισκοπελιανούς, γιατί με τη θέσπιση του επισκοπικού βαθμού σ' αυτούς αισθάνονταν ότι «εξασφαλίζονται απέναντι στην παρέμβαση», αλλά, παρόλα αυτά, προειδοποιούσε ότι κάθε ενδεχόμενη προσπάθεια να προσβληθεί το Ορθόδοξο δόγμα θα συναντούσε και πάλι αντιδράσεις, όπως ακριβώς συνέβη και με τους Ιησουΐτες²³⁵.

Ο Σκότος φιλέλληνας θεωρούσε ότι η αρχή της μη-παρέμβασης θα ήταν οπωσδήποτε ευεργετική για τις σχέσεις Ορθοδοξίας και Προτεσταντισμού, γιατί θα παραμέριζαν έτσι τα «άσχημα συναισθήματα» και θα εξασφαλίζονταν μια για πάντα η ευγνωμοσύνη των Ελλήνων προς τους ιεραποστόλους. Θα είχε δοθεί έτσι μια κατεύθυνση «περισσότερο ασφαλής και βεβαία και τελικά πιο αποτελεσματική»²³⁶. Απορρίπτοντας λοιπόν ένα ζήλον ου κατ' επήγνωσιν και κάθε «πνεύμα ανυπομονησίας» για θεαματικά αποτελέσματα μεταστροφών, οι προτεστάντες ιεραπόστολοι θα εκπλήρωναν έτσι και τη βαθύτερη επιθυμία των Ελλήνων να γίνει η οικουμένη «μια ποιμήν, εις ποιμήν». «Ο καιρός της υπερφυσικής παρέμβασης είχε παρέλθει», αλλά το ιεραποστολικό έδαφος στην Ελλάδα ήταν από τα πλέον υποσχόμενα και οι

²³⁴ *An Apology...*, ό.π., σ. 8.

²³⁵ Ο.π., σ. 9.

²³⁶ Ο.π., σ. 10.

μέχρι τότε αποτυχίες των προσπαθειών οφείλονταν στις εσφαλμένες αρχές των ιεραποστόλων και όχι στους ίδιους τους Έλληνες.

Αυτή η πλήρης αποενοχοποίηση των Ελλήνων ήταν πράγματι σπάνια για εκείνη την εποχή. Τα περισσότερα αγ-γλόφωνα κείμενα κατέληγαν συνήθως στην όξεια καταγγελία της αγνωμοσύνης, της αμάθειας και της αλαζονείας των Ελλήνων. Αντίθετα, ο Masson, ενώ δεν δισταζε να αναγνωρίσει τις ελλικρινείς προθέσεις των εταρειών, καταλόγιζε την αποτυχία των προσπαθειών τους στην «έλλειψη ακριβούς γνώσης και κατάλληλης εκτίμησης των συνθηκών» που υπήρχαν στην Ελλάδα. Αυτό ακριβώς είχε οδηγήσει σε «μη-προσεκτικές ενέργειες» από μέρος τους με αποτέλεσμα την αμφισβήτηση και την ατόρρινη αυτής της ιεραποστολικής γενναιοδωρίας από τους Έλληνες, αντίθετα με ό,τι είχε συμβεί κατά τη διάρκεια της Επαναστάσης, όταν η προσφορά των φιλέλληνων αφορούσε απλώς όπλα, τρόφιμα και ενδύματα²³⁷.

Ένα ακραίο, αλλά και παράδοξο, δείγμα της προτε-σταντικής παρεξήγησης των Ελλήνων αποτελούσε και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, «ένας σεβασμιος γηραιός άνδρας, με αβρούς και αρχοντικούς τρόπους και, επιπλέον, ο πιο δεξιότεχνης Έλληνας συγγραφέας της εποχής»²³⁸. Ο Masson, αποσιωπώντας τελείως ότι ο Οικονόμος ήταν ακριβώς ο πρωτεργάτης του αντιπροτεσταντικού αγώνα στην Ελλάδα, θα προσφέρει μαρτυρίες για τα βιβλία, τα αισθήματα και τη γενικότερη ιστορική του πορεία, παραθέτοντας στη συνέχεια ένα μέρος από τα κηρύγματά του στη Ρωσία, τα οποία είχαν εκδοθεί στο Βερολίνο το 1833. Ήταν έτοιμος μάλιστα να μεταφέρει στις μετέπειτα επιστολές του και άλλα απο-

²³⁷ *An Apology...*, ό.π., σ. 12.

²³⁸ Ο.π., σ. 15.

στάσιμα αυτών των κηρυγμάτων για να δείξει την ...προτεσταντικότητα των θέσεων του Οικονόμου, «προς χρήση του ποιμνίου του κ. Andrews». Θα συνεισφέρει μάλιστα τη μαρτυρία κάποιου νεαρού θεολόγου της Οξφόρδης, ο οποίος, συζητώντας κάποτε με τον Οικονόμο, αισθάνθηκε την ανάγκη να του ομολογήσει ότι «αν ήσασταν στην Οξφόρδη, θα σας έλεγαν Προτεστάντη». Αυτό αποτελούσε για το Σκότο φιλέλληνα μια επιπλέον απόδειξη των επιχειρημάτων του, εφόσον μάλιστα και ο ίδιος ο Οικονόμος «φάνηκε να το χάρηκε, όσο και εγώ»²³⁹.

Ο Masson θα κλείσει τη δεύτερη επιστολή του προς τον Αμερικανό δικηγόρο με τη θριαμβευτική διακήρυξη ενός αντιπάλου, του De Maistre ("Toute Eglise Schismatique est Protestant"), την οποία εκείνος θα οδηγήσει με τη σειρά του σε μια πολεμική υπερβολή. Έτσι, υπερθεματίζει ότι η Ελληνική Εκκλησία όχι μόνο ήταν προτεσταντική, αλλά επιπλέον ήταν η αρχαιότερη και η πιο συνεπής από όλες τις προτεσταντικές Εκκλησίες, εφόσον μέσα στους αιώνες ποτέ δεν έπαψε να διαμαρτύρεται για τις τάσεις σφετερισμού και καινοτομιών, τις οποίες απροκάλυπτα εκδήλωνε η Ρώμη.

²³⁹ Ο.π., σ. 16. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Masson δημοσίευσε στο περιοδικό του *Πανελλήνια Σημεία* (τεύχ. 3, Εν Αθήναις τη 8^η Ιουνίου 1865, σ. 39 - 41) και στη συνέχεια αναδημοσίευσε στον *Μνήμονα* (τεύχ. 1, Εν Αθήναις τη 15^η Φεβρουαρίου 1867, σ. 2 - 5) άρθρο με τίτλο *Παράδοξα πλάνα του μακαρίου Κ. Οικονόμου περί την Καθηδονιακήν Εκκλησίαν*, όπου ανασκευάζει, με σεβασμό όμως, τις απόψεις του Οικονόμου για την Εκκλησία της Σκοτίας, μια Εκκλησία που ο Masson επιθυμούσε να εμφανίσει ως αδελφή της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η τρίτη επιστολή

Η τελευταία επιστολή του Masson, γραμμένη και αυτή, όπως και η δεύτερη, τον Αύγουστο του 1842, ήταν η εκτενέστερη. Ιδιαίτερη αφορμή για τη συγγραφή της στάθηκε η ανάγνωση ενός άρθρου του Andrews σε ένα παλαιότερο τεύχος του Philadelphia Episcopal Recorder, το οποίο, σύμφωνα με τον Masson, περιείχε μια σειρά επίσης εσφαλμένων πληροφοριών για την Ελλάδα. Στην καινούργια αυτή υπεράσπιση ο Σκότος φιλέλληνας θα αναφερθεί εκτενώς αυτή τη φορά στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα, αντικρούοντας τις αιτιάσεις του Andrews. Έτσι, θα διακηρύξει τη φιλελεύθερη στάση της Οθωνικής μοναρχίας στα ζητήματα του τύπου και της δικαιοσύνης, αντίθετα με ότι διέδιδαν οι ξένοι, στις σκευωρίες των οποίων οφείλετο ακριβώς και η καθυστέρηση της παραχώρησης του Συντάγματος²⁴⁰. Κατέκρινε επίσης ιδιαίτερα τη συμπεριφορά του Artmansperg, ο οποίος επωμιζόταν έτσι όλο το βάρος της ελλαδικής καχεξίας, σε αντίθεση με τους Maurer και Abel, των οποίων η αποπομπή «σταμάτησε το καλό» που επιτελείτο.

Στη συνέχεια ο Masson έκανε έκκληση στους Άγγλους επενδυτές να μη δίνουν πίστη στις δυσφημιστικές για το νέο κράτος αντιλήψεις και να έρθουν στην Ελλάδα, γιατί στη χώρα αυτή θα αισθάνονταν ασφαλείς και θα είχαν πολλές προοπτικές κέρδους. Εξάλλου, ακόμη και για τη μη έγκαιρη αποπληρωμή των ξένων δανείων από την Ελλάδα, θεωρούσε ότι δεν ήταν υπεύθυνη η κακοδιαχείριση των εντοπίων, όπως διατεινόταν οι Ευρωπαίοι, αλλά ο υψηλός τόκος που επέβαλλαν στη χώρα οι Μεγάλες Δυνάμεις.

²⁴⁰ *An Apology* ..., ό.π., σ. 18.

Τα σκίτηρα της παρεξήγησης όμως κατείχε αυτός που κρατούσε και τα σκίτηρα της εξουσίας στην Ελλάδα, ο Όθωνας.²⁴¹ Ο Masson ομολογούσε την ντροπή του για τα δημοσιεύματα του βρετανικού τύπου εναντίον του βασιλιά της Ελλάδας. Κατ' αυτόν, δεν υπήρχε άλλος που να επιζητούσε την ηθική αναγέννηση και την αληθινή ευτυχία του ελληνικού λαού περισσότερο από τον Όθωνα. Θεωρούσε τον αυτό του μάρτυρα της βασιλικής ελικρίνειας, φρονιζοντας επιπλέον να θυμίσει ότι την ίδια γνώμη ασπάζονται ο «*φίλος τον και Πρόεδρος της Ι. Συνόδου*», καθώς και ο James Skene, τον οποίο εμφανίζει μάλιστα ως «*φίλο τον Sir William Scott*», για να προσδώσει μεγαλύτερη αξία στην επιχειρηματολογία του. Τέλος, υπερασπιζόταν ιδιαίτερα το θρησκευτικό ζήλο της Αμαλίας και τον αξιωματικό χαρακτήρα της, στοιχεία που θεωρούσε ότι σε τίποτα δεν υπολείπονταν από αυτά των άλλων βασιλισσών της Ευρώπης.

Η αντίκρουση των κατηγοριών του Andrews από τον Masson θα συνεχιστεί με την επισήμανση της επιθυμίας για μεταρρύθμιση που είχαν ήδη εκδηλώσει κλήρος και λαός στην Ελλάδα και η οποία έχει καθυστερήσει εξαιτίας πολιτικών και οικονομικών δυσκολιών. Η μεταρρυθμιστική αυτή πρόθεση των Ελλήνων θα φανεί, κατά τη γνώμη του, στην ανεκτικότητα που έδειξαν για την ίδρυση της «*όμορφης βρετανικής εκκλησίας*» στην Αθήνα. Ενισχύοντας μάλιστα αυτήν την αντίληψη, αισθανόταν υποχρεωμένος να διαψεύσει ακόμη και τις κατηγορίες που είχαν ήδη φτάσει στην Αμερική ότι η ίδια η Ι. Σύνοδος φυλάκισε τον Καϊρη, ισχυριζόμενος ότι στην πραγματικότητα «*δεν είχε τέτοια εξουσία, παρά μόνο να τον κλείσει σε μοναστήρι*». Ο Masson θα υπερασπιστεί επίσης την Ορθόδοξη Εκκλησία απέναντι στις κατηγορίες του Andrews για τον «φιλοπατισμό» του

²⁴¹ Ο.π., σ. 22 - 23.

Ηλία Μηνιάτη, υποστηρίζοντας ότι ο μεγάλος αυτός ιεροκλήρικας είχε απλώς υιοθετήσει μερικές παπικές ιδέες, οι οποίες όμως καταδικάστηκαν στη συνέχεια ως αιρετικές από την ίδια την Εκκλησία. Θα συμφωνήσει έτσι με τη διαπίστωση του Αμερικανού ιεραποστόλου στην Περσία και αργότερα επισκόπου στην Κωνσταντινούπολη H. Southgate, ότι «*το επίπεδο της Ελληνικής Εκκλησίας είναι ανεπίληπτο (unexceptional)*»²⁴².

Προλαβαίνοντας, κατόπιν, το εύλογο προτεσταντικό ερώτημα για την ταυτότητα ενός κειμένου που θα αποτύπωνε την πλέον αυθεντική έκφραση του Ορθόδοξου δόγματος, ο Masson απερίφραστα μπορούσε να συστήσει την Κατήχηση του Μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνα ή τη συντομυμένη εκδοχή της, που είχε εκδώσει ο Δημ. Δάρβαρης. Διότι σ' αυτήν «*περιέχονται δυο ή τρεις μόνο παράγραφοι για τις οποίες ένα συνεπές μέλος της Εκκλησίας της Αγγλίας θα αντιδρούσε*», και μάλιστα όχι γιατί δεν θα ήταν ορθές, αλλά «*γιατί ίσως δεν φαίνονταν να αποθαρρύνουν τα σφάλματα με επαρκή επιμονή*»²⁴³. Οι αρχές αυτής της Κατήχησης ήταν λοιπόν αριγραφικά ανεπίληπτες και είχε ο καθένας την ευκαιρία να τις ακούσει από τον άμβωνα, στα σχολεία ή στο Πανεπιστήμιο, στο οποίο μάλιστα μια διάλεξη του Μισαήλ Αποστολίδη με θέμα «*Πίστη και Ελεύθερη Έρευνα*» γοήτευσε ακόμη και ένα πρόσωπο υπεράνω πάσης υποψίας, τον επίσκοπο του Γιβραλτάρ Dr. Tomlison. Εξάλλου, αντιτρέφοντας τις γνωστές προτεσταντικές κατηγορίες για την αλλοίωση ακόμη και των τυπικά ορθών χριστιανικών δόγμάτων από τη λαϊκή δεισιδαιμονία των λαών της Ανατολής, ο Masson θα ισχυριστεί ότι τα θρησκευτικά αισθήματα κάθε χριστιανικής κοινότητας δεν εξαντλούνταν στο δόγμα,

²⁴² Ο.π., σ. 24.

²⁴³ *An Apology...*, ό.π., σ. 25.

αλλά «στην επικρατούσα τάση της κοινής γνώμης», η οποία κατά το Σκότο φιλέλληνα ήταν βεβαίως σταθερά αγιωγραφική.

Υπήρχε όμως και ένας άλλος λόγος, για τον οποίο οι Προτεστάντες δεν έπρεπε να κρίνουν αυστηρά τις ενδεχόμενες παρεκκλίσεις των Ορθοδόξων από την προτεσταντική πίστη. Η θρησκευτική ή κοσμική εκπαίδευση των Ελλήνων «όφειλε να ηγρεί συντηρητικές αρχές», δηλαδή να αποσκοπεί όχι στην, έστω και ορθή, καινοτομία, αλλά στην προσκόλληση των νέων στις θρησκευτικές τους παραδόσεις. Μια τέτοια στάση ήταν απαραίτητη γιατί θα εξασφάλιζε την εθνική τους ελευθερία, αλλά και την ίδια την «αληθινή θρησκεία», εφόσον οι έμμεσες ή άμεσες προστάθειες να αποκοπεί ο Έλληνας από την Εκκλησία του, κατά πάσα πιθανότητα, θα τον καθιστούσαν άθεο²⁴⁴.

Στη συνέχεια ο Masson θα στραφεί προς τα Μυστήρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Σε αυτά διέκρινε έναν ιδιαίτερα «σειμνό» χαρακτήρα και μάλιστα «περισσότερο προτεσταντικό» και από αυτόν της Εκκλησίας της Αγγλίας²⁴⁵! Παραθέτοντας αποσπάσματα από τις Ακολουθίες του Γάμου, της Βάπτισης, της Χειροτονίας και της Εξομολόγησης, προσπαθούσε να καταδείξει ότι στα Μυστήρια αυτά δεν κυριαρχούσε το απολυταρχικό πνεύμα του ιερατείου, όπως συνέβαινε στο Ρωμαιοκαθολικισμό. Ειδικά στο Μυστήριο της μυστικής Εξομολόγησης, το οποίο αποτελούσε ένα φανερό σκάνδαλο για τους Προτεστάντες γιατί συνδεό-

²⁴⁴ Ο Masson πίστευε ότι η Ελλάδα δεν είχε να φοβηθεί τίποτε από τη δεισιδαιμονία ή το δεσποτισμό, όπως συχνά την κατηγορούσαν, αλλά από τη συμμαχία αυτών που ήθελαν να πολεμήσουν τη δεισιδαιμονία, δηλαδή των προτεσταντών ιεραποστόλων, με τους αθέους, μια συμμαχία που είχε το δυσάρεστο αποτέλεσμα της «απονομίωσης ακριβώς των χριστιανικών θεμελίων». Ο. π., σ. 21.

²⁴⁵ Ο. π., σ. 30.

ταν ιδιαίτερα με τις παπικές καταχρήσεις, ο Masson ισχυριζόταν, αντιθέτως, ότι διέκρινε την ευεργετική του πλευρά. Οι εξομολογητές διορίζονταν από τον επίσκοπο και αποτελούσαν την αφρόκρεμα των ιερέων κάθε επισκοπής: ήταν ηλκωμένοι, σεβαστοί και έγγαμοι και η εξουσία του δεσμείει και λύνει, την οποία τους παραχωρούσε η Εκκλησία, την χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά για την πνευματική καθοδήγηση των αμαρτωλών και για τη άφηση των αμαρτιών τους, μια αντίληψη που ο Masson θεωρούσε ότι αναθεματίστηκε στη Παπική Σύνοδο του Τριδέντου (1545 – 1563).

Στο ζήτημα του αριθμού των Μυστηρίων, ο Masson, στηριγμένος στην πεποίθηση των Ορθοδόξων, όπως βέβαια την ερμήνευε, ότι τα Μυστήρια «διετέθησαν προς σπρηγμόν της Εκκλησίας και δεν είναι αναγκαία για τη σωτηρία», όπως επίσης και στο γεγονός ότι εκείνοι απέδιδαν την αποτελεσματικότητά τους «όχι στην εξουσία αυτού που τα τελεί, αλλά στην αληθινή, ζωντανή πίστη αυτού που τα δέχεται», καλούσε τους αναγνώστες του να θεωρήσουν ως επουσιώδεις τις διαμάχες για τον αριθμό, την ακριβή στιγμή της επενέργειας της Χάρης ή τον τρόπο της καθόδουσής τους²⁴⁶.

Αλλά και στο ιδιαίτερα κρίσιμο πρόβλημα της επίκλησης των αγίων, ο Masson μετέθετε το ζήτημα από τη δογματική ορθότητα στη «ζωντανή φαντασία των λαών της Ανατολής, όπως ασκείται παραδειγματικά στις αρχαίες και στις σύγχρονες εκφάνσεις της». Έκανε έκκληση να αντιμετωπιστεί αυτό το τόσο σκανδαλώδες για τις προτεσταντικές συνειδήσεις θέμα μέσα στα πλαίσια της λαϊκής ψυχολογίας της Ανατολής, στην οποία η επίκληση των αγίων ισοδυναμούσε με μια «απλή αποστροφή του λόγου», «την αυθόρμητη

²⁴⁶ *An Apology*...ό.π., σ. 33.

γλώσσα του συναισθημάτος, που απευθύνεται σε ένα απόν ή άψυχο αντικείμενο»²⁴⁷. Ως προτύπωση μάλιστα αυτής της συμπεριφοράς θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει τον «ελευταίο ασπασμό» προς έναν νεκρό και τις επικήδειες ευχές, οι οποίες ακριβώς έδειχναν τη «φυσική» ροπή των Ελλήνων για «προσωποποιήσεις».

Το ίδιο ίσχυε και στο άλλο σκανδαλώδες ζήτημα, αυτό της λατρείας των εικόνων. Ο Masson επέμενε ότι η λατρεία των εικόνων θεωρείται πράγματι ως ειδωλολατρία από την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία με την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο διαχώρισε ακριβώς τη λατρεία από την προσκύνηση, προσκύνηση η οποία αποτελεί ουσιαστικά έναν ασπασμό και, από την άλλη μεριά, δεν διακρινόταν από ανάλογες εκδηλώσεις προς τον Ανώτατο Άρχοντα του τόπου ή ακόμη και προς ένα φίλο. Αν οι αμόρφωτοι προέβαιναν κάποτε σε υπερβολές, ο Σκότος φιλέλληνας θεωρούσε ότι αυτές δε συνέβαιναν στην έκταση που φαντάζονται οι Προτεστάντες, αλλά και ήταν «άδικο να περιορίζονται τα δόγματα της Εκκλησίας στην πρακτική των απαίδευτων»²⁴⁸.

Την ερμηνεία μάλιστα αυτή υιοθετούσε και η Κατήχηση του Πλάτωνα, στην οποία ούτε επιβαλλόταν η προσκύνηση των εικόνων και η επίκληση των αγίων, αλλά ούτε και απαγορευόταν. Απλώς υπήρχε εκεί η αγιογραφική δυνατότητα για αυτό, με την βασική βέβαια υπενθύμιση ότι η λατρεία του Θεού έπρεπε να γίνεται εν πνεύματι και αληθεία, ενώ ο μόνος ασφαλής κανόνας της λατρείας αυτής είναι ο Λόγος του Θεού.

Παρά τον καταρισμό των φιλορθόδοξων αυτών επεξηγήσεων, η τρίτη επιστολή του Masson προς τον J.W.M. θα καταλήξει όμως με μια καιρία υπενθύμιση: «Ο-

²⁴⁷ Ο.π., σ. 34.

²⁴⁸ Ο.π., σ. 36.

σο άμοργα και αν είναι ουσιαστικά τα δόγματα της Ελληνικής Εκκλησίας, όλες οι προτάσεις για επίσημη ένωση αυτής της Εκκλησίας με οποιαδήποτε άλλη, για λόγους που θα εξηγήσω λεπτομερώς αργότερα, είναι οπωσδήποτε πρόωρες. Ακόμη και η ασύνητη μνεία του θέματος αυτού θα έδινε αφορμή για παρεξηγήσεις». Αυτή η υπενθύμιση θα συνοδευτεί αμέσως μετά από τη συγκεκριαίωση του πονημάτος του, στην οποία ο Masson εναγγελιζόταν μια γενναϊόδωρη, φιλική και ειλικρινή προσφορά των Προτεστάντων προς την Ελληνική Εκκλησία, τότε όμως, «όση θα ήθελε εκείνη να λάβει». Ο στόχος αυτής της προσφοράς θα ήταν έτσι πιο εύρετος στο Θεό ακόμη και από «μια απλή εκκλησιαστική ένωση», θα ήταν ακριβώς «η ενότητα του πνεύματος εν τω συνδέσμω της ειρήνης»²⁴⁹.

Οι λόγοι της όψιμης φιλορθοδοξίας του Masson

Παρά την εξαγγελία του Masson, δεν έχουμε μαρτυρίες ότι το δεύτερο μέρος του βιβλίου γράφτηκε ποτέ. Μια περαιτέρω έρευνα θα επιδίωκε βέβαια να αποτυπώσει την επιρροή του στη νεοελληνική κοινωνία της εποχής ή στο αγγλόφωνο κοινό, στο οποίο και απευθυνόταν. Ο βασικός στόχος αυτής της Απολογίας, ο Αμερικανός κληρικός C.W. Andrews, αναγνώρισε τον «επεξεργασμένο χαρακτήρα» της σε ένα μεταγενέστερο βιβλίο του, στο οποίο αποτύπωνε την υπερεκασαετή διαμάχη του με την Ιεραποστολή του Hill στην Αθήνα, χωρίς όμως να προβεί σε καμιά άλλη αναφορά²⁵⁰.

Μια μαρτυρία όμως της απήχησης που είχε η Απολογία στους υπόλοιπους προτεστάντες ιεραποστόλους στην

²⁴⁹ *An Apology...*, ό.π., σ. 38.

²⁵⁰ C.W. Andrews, *Historic Notes of Protestant Missions to the Oriental Churches*, (Woodhouse & Parham) Richmond, Va. 1866.

Ελλάδα βρίσκεται στις επιστολές μιας Αμερικανίδας, της S.E. York, απεσταλμένης της Baptist Missionary Society, η οποία εργάστηκε ιεραποστολικά στην Κέρκυρα, στη Ζάκυνθο και στον Πειραιά κατά τη δεκαετία του 1840²⁵¹. Η York ήταν θαυμάστρια του King και ακόλουθος της ιεραποστολικής του στρατηγικής, γεγονός το οποίο τελικά της σπούχισε τον άδοξο τερματισμό της ιεραποστολικής της σταδιοδρομίας. Αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Αμερική, εφόσον, στο σχολείο που εργαζόταν στον Πειραιά κάτω από τη διεύθυνση του Βαπτιστή ιεραποστόλου Buel, δεν της επιτρεπόταν πλέον από τις ελληνικές αρχές να παρεμβαίνει στην ορθόδοξη πίστη των μαθητών της.

Η Αμερικανίδα ιεραπόστολος απέρριπτε τελείως ιεραποστολικές ενέργειες, οι οποίες είχαν ως προγραμματική αρχή τους τη *μη - παρέμβαση* στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Κατηγόρουσε έμμεσα τον Hill, όπως ακριβώς και ο Andrews, για συμβιβασμό και εκκοσμίκευση και διατεινόταν ότι δε μπορούσε να διανοηθεί άλλη οδό που να οδηγεί στην ηθική αναγέννηση των Ελλήνων²⁵². Γι' αυτήν τα πράγματα ήταν ξεκάθαρα. Ο ιεραπόστολος, ο οποίος αποφάσιζε να μην παρέμβει στα κακώς κείμενα της Εκκλησίας αυτής και ταυτόχρονα ισχυριζόταν ότι προσδοκούσε την αποτελεσματικότητα των προσπαθειών του, ήταν μόνο *κατ' όνομα* ιεραπόστολος και *επιπλέον έπαιζε με τις λέξεις*²⁵³. Η York ήταν πεπεισμένη ότι η Ελληνική Εκκλησία δεν ήταν δυνατόν να μεταρρυθμιστεί παρά μόνο μετά από έναν επίπονο

²⁵¹ R.B. Medbery, *Memoir of Mrs. Sarah Emily York, formerly Miss S.E. Waldo, missionary in Greece*, Boston 1853.

²⁵² Medbery, *ό.π.*, σ. 322.

²⁵³ *Ι.μ.*

αγώνα, γιατί οποιαδήποτε άλλη επιλογή θα ήταν απλάως «α-ντίθετη με τη φύση»²⁵⁴.

Η απολογητική αυτή προσπάθεια του Masson είναι αλήθεια ότι δε στάθηκε ικανή να τον διατηρήσει στη θέση του καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, από την οποία εξέπεσε μαζί με άλλους, για οικονομικούς λόγους, λίγο πριν ξεσπάσει η Επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου²⁵⁵. Το 1844 όμως έγινε αρεοπαγίτης, αλλά την επόμενη χρονιά, έγγαμος πλέον, έφυγε για τη Σκωτία και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε για λίγα χρόνια στο Μπέλφαστ της Β. Ιρλανδίας, διδάσκοντας στο εκεί Πανεπιστήμιο «*Ελληνική Εκκλησιαστική Ιστορία του Ευαγγελίου των Ο'*»²⁵⁶. Στη συνέχεια θα γυρίσει και πάλι στην πατρίκη του γη, ενώ το 1865 θα επιστρέψει για πάντα στην Ελλάδα και θα δραστηριοποιηθεί, όπως είδαμε, στην έκδοση των φιλελληνικών του περιοδικών.

Η φιλελληνική έξαρση του Masson έχει βέβαια την αναμφισβήτητη αξία της, σε μια εποχή που ήταν καθαρά

²⁵⁴ «Ποτέ η Ελληνική Εκκλησία δεν θα επανέυρει την αρχική της αγνότητα χωρίς αγώνα, έναν φλογερό και θρηνό αγώνα. Δε μπορεί να γίνει διαφορετικά, δεν είναι στη φύση του ανθρώπου, στη φύση της αλήθειας». *Ι.μ.* Οι φράσεις αυτές θυμίζουν την απορία του Andrews, ο οποίος, επικρίνοντας το ιεραποστολικό έργο του Hill, αδυνατούσε να εξηγήσει «την κατάρρευση του βασιλείου του Διαβόλου στην Ελλάδα» χωρίς αγώνα και μάλιστα «χωρίς ούτε αυτός (ο Διαβόλος) να το ξέρει!» Αν μάλιστα συνέβαινε αυτό, θα αποτελούσε εξαιρετική έκπληξη για τη μακρά χορεία των προφητών και των μαρτύρων της χριστιανοσύνης, οι οποίοι έδωσαν σκληρό αγώνα και έχρσαν το αίμα τους για τη διάδοση του Ευαγγελίου και δεν αρκέστηκαν σε «*μια σωπήλιή και ανεπαίσθητη μαρτυρία, η οποία γινόταν αποδέκτη εν αγνοία των υποψηφίων προσήλωντων*». Βλ. Andrews, *Historic Notes ...*, *ό.π.*, σ. 51.

²⁵⁵ *Εφ. Ατών*, αρ. 457, 28.7.1843.

²⁵⁶ Δημ. Κ. Βαρδουνιώτου, «*Εδουάρδος Μάσσον*», περ. *Επετηρίς Παρνασσού*, έτος 11^{ος}, περ. Β' (1915), σ. 232.

μετα – φιλελληνική. Η αποτίμησή της όμως δε θεωρούμε ότι είναι ευχερής. Από τη μια μεριά, διαβάζοντας κανείς τα κείμενά του έχει την αίσθηση ότι τα διαπνέει ένας δονκιωτισμός και ένα πολεμικό πνεύμα, μια σχεδόν απελευσισμένη απόπειρα να εξσχθεί από τη ελλαδική πραγματικότητα της εποχής το νόημα μιας πολλά υποσχόμενης *αποστολής* του Ελληνισμού, σε αποκλειστική συμπίρρευση με την πιο ακραία ελλαδική ασιοδοξία, με τον πιο αυθεροβάμονα οραματισμό. Τα τεκμήρια τα οποία θα στήριζαν αυτό το φιλελληνικό πνεύμα φαίνεται όμως ότι, ακόμη και για τον ίδιο το Masson, ήταν ολιγάριθμα, εφόσον τα άρθρα της *Ελληνικής Σημείας* επαναλαμβάνονταν αυτούσια μέσα στον *Μνήμονα* και στη συνέχεια μεταφράζονταν για να συμπληρώσουν τις σελίδες του *Hellenic Recorder*.

Από την άλλη μεριά, η ευλογοφάνεια και ο πειρασμός μιας ερμηνείας, η οποία θα αποφαινόταν τελεσιδικά ότι ο φιλελληνισμός του Masson αποτέλεσε το πρόσημα για να απαλειφθεί το στίγμα που έφερε για την καταδίκη του Κολοκοτρώνη (1834), είναι μεγάλος, εφόσον θα χαρακτήριζε έναν άνθρωπο που επέλεξε στη συνέχεια να ζήσει και να εργαστεί περισσότερο από μια δεκαετία στην Ελλάδα. Σ' αυτήν την ερμηνεία μάλιστα θα μπορούσε να συνεισφέρει και η επαμφοτερίζουσα στάση του απέναντι στον ίδιο τον Όθωνα, τον οποίο είχε τόσο σθεναρά υπερασπιστεί με την *Απολογία*, ενώ λίγο αργότερα (1844) διετέλεσε σuhnήγορος του ποιητή Αλεξ. Σούτσου, όταν ο τελευταίος διακάζόταν για τις αντιποθωνικές του στάσεις²⁵⁷.

Αυτή λοιπόν η τόσο ένθερμη υπεράσπιση των Ελλήνων και της Ορθοδοξίας ήταν προϊόν καιροσκοπισμού,

²⁵⁷ Κατά το Σούτσο, ο Masson, «ο φοβερόν όπλον της ερμηνείας ευστόχως χειρίζόμενος», συντέλεσε αποφασιστικά στην πρόσκαμη απαλλαγής του από τις κατηγορίες. Βλ. Αλεξ. Σούτσου, *Ο περιπλανώμενος και η Αγγελία*, Εν Αθήνας 1859, σ. 212.

απεγνωσμένη απόπειρα να κρατηθεί στο προσκήνιο, να επιβιώσει μετά τις ατυχείς συγκυρίες και ενέργειες του παρελθόντος; Μήπως αποτελούσε μια επεξεργασμένη άσκηση της ρητορικής του τέχνης, ένα γύμνασμα στο οποίο επιδόθηκε για να οικοδομήσει ένα προσωπείο κατάλληλο για τις κρίσιμες περιστάσεις;

Στα ερωτήματα αυτά δεν μπορεί να υπάρξει, για την ώρα τουλάχιστον, μια ικανοποιητική απάντηση. Η μακροχρόνια, εξάλλου, απουσία του από την Ελλάδα αποτελεί ένα άλλο αίνιγμα. Η γενικότερη στάση του είναι όντως παράδοξη, γιατί έφτασε να αντιταχθεί στις ενέργειες της ίδιας της βρετανικής διπλωματικής αποστολής στην Ελλάδα, κυρίως στον Lyons και στον Wyss, μιας αποστολής που ουσιαστικά αποτελούσε την κορωνίδα αλλά και το συνδετικό κρίκο της αθηναϊκής βρετανικής παροικίας. Ο Masson ήταν εξόχον μέλος αυτής της παροικίας, περισσότερο μάλιστα μετά το γάμο του (1844) με την αδελφή της ιεραποστόλου Francis Hill, την Elisabeth Mulligan. Μπαίνοντας όμως σε αυτή τη διάσημη ιεραποστολική οικογένεια της Αθήνας, με τη μεγάλη επιρροή στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα,²⁵⁸ θα έπρεπε λογικά να δημιουργήσει ακόμη ισχυρότερους δεσμούς με τους Βρετανούς πρεσβευτές.

Την ίδια χρονιά που ο Masson αναχωρούσε για τη Σκωτία με πρόσημα την ασθένεια του πατέρα του (1845), ο Hill διορίστηκε εφημέριος της βρετανικής εκκλησίας στην Αθήνα, μετά από αίτηση των μελών της βρετανικής παροικίας και με την ένθερμη συναίνεση του Lyons, αντι-

²⁵⁸ Η στενή σχέση του Masson με τον Hill χρονολογείται βέβαια από την εποχή που το ζεύγος των Αμερικανών ιεραποστόλων ήρθε στην Ελλάδα (1830). Αργότερα και οι δύο τους εμφανίζονται ως μεταφραστές ενός έργου του προτεσταντη θεολόγου Melvill: *Εκλεκτοί λόγοι διασημάτων Εκκλησιαστικών ρητόρων, μεταφρασθέντες εκ του Αγγλικού υπό Εδουάρδου Μάσσωνος και του αιδέσιμου Ι.Ε. Χιλί*, Εν Αθήνας 1840.

καθιστώντας τον απεσταλμένο της British and Foreign Bible Society στην Ελλάδα H. Leevess, που είχε πεθάνει ξαφνικά. Το γεγονός ήταν σημαντικό, γιατί ο Hill δεν ήταν μέλος της Αγγλικανικής Εκκλησίας αλλά ούτε και Βρετανός υπήκοος. Η παραμονή του στη θέση αυτή για περισσότερο από μια εικοσαετία αποτελεί ένδειξη για τη ιδιαίτερη επιρροή που ασκούσε ο Αμερικανός ιεραπόστολος στη βρετανική διπλωματική αποστολή. Βεβαίως, οι ευθείες βολές του Masson εναντίον του Lyons έγιναν πολλά χρόνια μετά την μετακίνηση του Βρετανού επιτετραμμένου από την πρεσβεία της Αθήνας, αλλά ήταν γεγονός ότι ήδη από το 1843 ο Masson προδιέγραφε αυτή τη στάση του. Από την άλλη μεριά, ίσως το γεγονός της εθελούσιας απομάκρυνσής του από την Ελλάδα, ακριβώς την περίοδο αυτή και για μια ολόκληρη μάλαστα εικοσαετία, να σχετίζεται με τις αντιθέσεις που είχε ήδη προξενήσει στο περιβάλλον του η υποφώσκουσα αντίδρασή του στις αντιποθωνικές ενέργειες του Lyons. Μια εσωτερική επίσης ρήξη με την οικογένεια Hill δεν θα πρέπει να θεωρείται απίθανη εκείνη την εποχή.

Ένα άλλο ανιγνιστικό στοιχείο στην ιστορική πορεία του Σκότου φιλέλληνα ήταν το γεγονός ότι η υπεράσπιση της Ορθοδοξίας και η ανεπιφύλακτη σύνδεσή της με τον Ελληνισμό θα μπορούσε, μέσα στα πλαίσια του ρητορικού τουλάχιστον λόγου της εποχής, να εντάξει ανεπιφύλακτα το Masson στην πλευρά του φιλορωσικού στρατοπέδου. Ο πολιτικός του όμως αντιρωσισμός παρέμεινε αμείωτος σε όλη τη διάρκεια της ζωής του²⁵⁹ και σε συνδυασμό

²⁵⁹ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι κατά τη διάρκεια της πολυετούς δικής για την υπόθεση της *Φιλορθόδοξης Εταιρείας* (1840) ο Masson, ενώ ξεκίνησε ως συνήγορος υπεράσπισης του Ν. Ρενιέρη, μεταστράφηκε σε σφοδρό κατηγορο των ρωσικών ραδιουργιών που, κατ' αυτόν, κριβόταν πίσω από αυτήν την υπόθεση. Βαρδουνιώτου, *Έδουάρδος Μάσσον*, ό.π., σ. 230 – 231. Βλ. επίσης Petropoulos, *Πολιτική...*, σ. 375 – 376.

με τη μόνιμη σύνδεση του ονόματός του ως *των εισαγγελέων που επεδίωξε την καταδίκη του Κολοκοτρώνη*, αποτέλεσαν ανυπέρβλητα εμπόδια για την πλήρη ενσωμάτωσή του στην ελληνική κοινωνία, παρά την επίσημη παρασημοφόρησή του με το *Αριστίο του Αγώνα* και την απόκτηση του τίτλου του *Λοχαγού της Φρουράς*²⁶⁰.

Όπως και να έχει το ζήτημα όμως, αυτή η τόσο εξαντλητικά επεξεργασμένη φιλορθοδοξία ενός αμετανόητα ρωσόφοβου, προτεστάντη φιλέλληνα αποτελεί μια πραγματικά παράδοξη και οπωσδήποτε μοναδική περίπτωση. Η τελική αποτίμηση της ιστορικής του πορείας αποδεικνύεται λοιπόν περισσότερο εκκρεμής. Παρόλα αυτά θεωρούμε ότι η *Απολογία* του βρίσκεται τουλάχιστον στα θεμέλια ενός πρωτόγνωρου εγχειρήματος που έλαβε χώρα στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, ενός εγχειρήματος το οποίο βεβαίως χρήζει περαιτέρω έρευνας.

Λίγο πριν πεθάνει ο «*ιδιόρρυθμος και πολύπλαγκτος*» Masson, η κόρη του Μπέσσου, με την καθοδήγηση της θείας της Francis Hill, ανέλαβε τη διεύθυνση του *Παρθενωγραφείου Hill* (1872). Σε παλαιότερη μελέτη μας θεωρήσαμε πιθανή μια πρόωμη οικουμενιστική σύγκλιση του Προτεσταντισμού με την Ορθοδοξία μέσα σε αυτήν τη Σχολή²⁶¹. Αν αυτό πραγματικά ίσχυσε, τότε ο Masson με την *Απολογία* του φαίνεται ότι έθεσε τα θεμέλιά της εκεί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

²⁶⁰ Ο Κουμουνδούρος αρνήθηκε γι' αυτούς τους λόγους να τον χρίσει και πάλι αρσεοπαγίτη, όταν είχε πλέον επιστρέψει στην Ελλάδα. Βαρδουνιώτου, ό.π., σ. 235.

²⁶¹ Αντώνη Α. Σμυρνάιου, *Η παράδοξη γοητεία της χριστιανικής ειδωλολατρίας: η αμφισβήτηση της ιεραποστολής του John Hill στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*. Βλ. παραπάνω.

**«Φαντασιώδης Μακροτραχήλου Λαρυγγίσματα»:
Η σφοδρή κριτική του Κων. Οικονόμου για το
βιβλίο «Ορθόδοξος Διδασκαλία» του Ανθίμου
Κοκλάδων (1838)²⁶²**

Η Ερμούπολη, αυτή η «μικρογραφία του Ελληνισμού»²⁶³, η πόλη την οποία η Ελληνική Επανάσταση, «ως άλλη Αητιά περιπλανωμένη και ωδίνουσα εγέννησε φιλοξενηθείσα εν Σύρω»²⁶⁴, αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση αποθέωσης της συγκυρίας μέσα στον ελληνικό 19^ο αιώνα. Μια πόλη – μετέωρο, στην οποία η απειλή του φονικού πολέμου και ο πυρετός της κερδοσκοπίας παράδοξα συμπορεύτηκαν στην προσπάθειά τους να ορθώσουν στην παραλία της Σύρου την οικονομική πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Αυτή η πόλη, το πρώτο πραγματικά αστικό κέντρο της νεότερης Ελλάδας, ένας οικονομικός και πολιτιστικός μεταπράτης στην καρδιά των Κοκλάδων, προσπάθησε μέσα στην εύθραυστη ισορροπία της εσχής να βρει την ιδιοπροσωπία της, προχωρώντας αποφασιστικά σε μια ευρωπαϊκή πορεία που αισθανόταν ότι δικαιοματικά της ανήκε.

Η εκπαιδευτική ακτινοβολία της πόλης βρίσκεται ανάμεσα στους παράγοντες εκείνους που χαρακτηριστικά αποκαλύπτουν την ιδιαιτερότητά της. Φιλοξενώντας μια πλειάδα ιδιωτικών και δημοσίων σχολείων γίνεται πόλος έλξης των Ελλήνων της Διασποράς, έτσι ώστε δίκαια να

²⁶² Πρώτη δημοσίευση στο περ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 40ός, Λάρισα, 2001.

²⁶³ Τ. Αμπελάς, *Ιστορία της Νήσου Σύρου από των αρχαιολογικών χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Εν Ερμούπολει 1874, σ. 518.

²⁶⁴ Εφ. «*Ηλιος*», Α', αρ. 2, 20. 6. 1875.

χαρακτηριστεί ως το «κοινόν παιδευτήριο του έξω Ελληνισμού»²⁶⁵. Πρωτοπόροι όμως στην κατάρτιση του εκπαιδευτικού χάρτη της Ερμούπολης ήταν προτεστάντες ιεραπόστολοι που εργάζονταν εκεί από το 1828 για λογαριασμό της Αγγλικανικής Ιεραποστολικής Εταιρείας Church Missionary Society (C.M.S.). Το κυριότερο δημιουργήμα αυτών των ιεραποστόλων ήταν το «Φιλελληνικό Παιδαγωγείο» (Φ.Π.), ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα που περιλάμβανε έξι σχολεία²⁶⁶ και επιπλέον Σεμινάρια εκπαίδευσης δασκάλων και δασκαλισσών. Το Φ.Π. ιδρύθηκε το 1830 από το Γερμανό ιεραπόστολο Fr. Hildner και λειτούργησε ως το 1877. Για μισό σχεδόν αιώνα αποτελούσε θεσμό για την Ερμούπολη, ήταν το όχημα ενός πολυπόθητου εξευρωπαϊσμού και κέντρο συσπειρωσης μιας κοινότητας που προσπαθούσε ποικιλότροπα να επιβληθεί στον περιγύρο της. Λειτουργούσε ως ένα καθαρά προτεσταντικό σχολείο με σαφείς, αν και έμμεσες, προσηλυτιστικές διαθέσεις προς τα μέλη της Ορθόδοξης κοινότητας του νησιού. Κατάφερε όμως να επιβιώσει για μισό αιώνα στην Ερμούπολη, γιατί ο ιδιαίτερος πολιτικός, οικονομικός και θρησκευτικός χαρακτήρας της πόλης είχε αποδειχτεί εξαιρετικά ευμενής για τέτοιες προσπάθειες.

Τρεις φορές στη μακρόχρονη ιστορία του το Φ.Π. αντιμετώπισε διώξεις μετά από καταγγελίες για την προσηλυτιστική δράση των ιεραποστόλων που το διηύθυναν και δίδασκαν σε αυτό, ώστε λίγο έλειψε να κλείσει. Το Μάιο του 1836 μάλιστα η αναταραχή έφθασε στην κορύφωσή της με την απόπειρα εμπρησμού του σχολείου και την καύση προτεσταντικών βιβλίων. Τελικά, η τυχαία παρουσία ενός αγγλικού πολεμικού πλοίου στο λιμάνι, το οποίο θεωρήθη-

²⁶⁵ Αμπελάς, ό.π., σ. 668.

²⁶⁶ Νηπιαγωγεία, Αλληλοδιδασκτικά και Ελληνικά σχολεία αγοριών και κοριτσιών.

κε από τους Έλληνες ότι είχε σταλεί εκεί για να προστατεύσει τους ιεραποστόλους, οδήγησε στον κατευνασμό των πνευμάτων. Μοναδικό θύμα της αναστάτωσης αυτής ήταν ο μεταφραστής και ένθερμος υποστηρικτής των ιεραποστόλων, πρότος Διευθυντής του Γυμνασίου Ερμούπολεως (1833 – 1836), Νεόφυτος Βάμβας, ο οποίος αναγκάστηκε να αναχωρήσει εσπευσμένα για την Αθήνα, όπου λίγο αργότερα διορίστηκε καθηγητής στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο.

Την περίοδο εκείνη των ταραχών επίσκοπος Κυκλάδων ήταν ο Άνθιμος Κομνηνός (1833 – 1842), πρώην Επίσκοπος Ηλιουπόλεως της Εφέσου, από τα βασικά μέλη της πρώτης Ιεράς Συνόδου που ανακήρυξε το Αυτοκέφαλο της Ελλαδικής Εκκλησίας (1833)²⁶⁷. Ο Άνθιμος κατηγορή-

²⁶⁷ Ο Άνθιμος Κομνηνός χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Ηλιουπόλεως της Εφέσου πριν την Επανάσταση. Λόγω της δράσης του εναντίον των Τούρκων αναγκάστηκε να αυτοεξοριστεί στην Ελλάδα. Την περίοδο 1822 – 1825 βρίσκεται στην Πελοπόννησο, όπου μαρτυρείται ότι πρόσφερε σημαντικές υπηρεσίες. Με τη λήξη του Αγώνα, ενδιαφερόμενος για την εκκλησιαστική του αποκατάσταση, προσπάθησε να πλησιάσει τον Καποδίστρια. (Βλ. επιστολή Καποδίστρια προς Υψηλάντη, όπου του ζητά να διαμνησεί στον Άνθιμο και στον Αγαθάγγελο Μητροπολίτη Αγκύρας να μείνουν όπως είναι «άχρι καιρού». Πόρος, 6.12.1828). Τελικά ο Κυβερνήτης τον τοποθετεί εκκλησιαστικό τοποτηρητή Άργους και Κιάτω Νερχαγιέ. Το 1833 απέτρεψε ομαδική σφαγή των κατοίκων του Άργους από τα γαλλικά στρατεύματα του Maison, χάρη στην «αεροσραπέη σάστιν τον και την πεπρωτισασμένην γλώσσαν, δι' ης υπέδειξεν το άδικον της σφαγής εις τον Γάλλον αξιωματικόν». Θεωρείτο λόγιος ιεράρχης με φρασεολογική ευφράδεια, αλλά κατηγορήθηκε έντονα από τον Κ. Οικονόμο ότι τη χρησιμοποίησε για να υποστηρίξει την ανεξαρτησία της Ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Εκτός από το βιβλίο που εξετάζουμε εδώ, έγραψε επίσης «Περί Θρησκείας και Κλήρου» (Ναύπλιο 1832) και σε συνεργασία με τον επίσκοπο Ανδρούσης Ιωσήφ το «Έχθρον περί του Εκκλησιαστικού Συστήματος» (1828), το οποίο παρέδωσαν στον Καποδίστρια. Βλ. Θ.Η.Ε., τόμ. 2 (1963), σ. 779 και Αρχιμ. Νεοφύτου Β. Πανταζή, «Ανδρούσης Ιωσήφ – Ηλιουπόλεως Ανθίμος: Σχέδιον

θηκε έμμεσα από την εφημερίδα «Αθηνά»²⁶⁸ ότι βρισκόταν πίσω από τις αντιπροτεσταντικές ταραχές, μαζί με το Δήμαρχο της πόλης Ν. Πρασσακάκη, μια κατηγορία όμως που δεν επαληθεύτηκε.

Ένα χρόνο, όμως, μετά τα γεγονότα ο Άνθιμος εκδίδει στην Αθήνα ένα βιβλίο 267 σελίδων (8^ο σχήματος) με τίτλο: «*Ορθόδοξος Διδασκαλία. Περιηγητής ή προσβότης διδάσκαλος της ορθόδοξου, ανατολικής, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας...Εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας Πέτρον Μαζαράκη, 1837*»²⁶⁹. Στο έργο του αυτό, ο επίσκοπος, προσταθώντας να κρατήσει ένα ποιητικό ρυθμό με ομοιοκατάληκτους στίχους, επιχειρεί να παρουσιάσει τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας μαζί με μια ιστορική της επισκόπηση, με το πρόσημα της επίσκεψης ενός Αμερικανού στη Μ. Ασία. Ο Αμερικανός αυτός παρουσιάζεται να έχει βαπτιστεί με το ορθόδοξο δόγμα στην πατρίδα του, αλλά επιθυμώντας να κατηγορηθεί πληρέστερα καταφεύγει σε έναν γέροντα ερημίτη, ο οποίος μονάζει ακριβώς στην πατρίδα του συγγραφέα, την Ηλιούπολη της Εφέσου.

Το πρόσημα αυτό φανερώνει ότι ο Άνθιμος προσταθούσε ευφύως να αντιστρέψει τη σκοποθεσία των προτεσταντών ιεραποστόλων που δρούσαν στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και φυσικά στην ίδια τη Σύρο, μετατρέποντας την προσηλυτιστική τους παρέμβαση σε προσκνηματική αποδημία²⁷⁰. Αποκαλύπτεται έτσι η αντίδραση

«Περί του Εκκλησιαστικού Συστήματος», Πελοποννησιακά, τόμ. 10 (1974), σ. 117 – 154.

²⁶⁸ Εφ. Αθηνά, αρ. 334, 9.5.1836, σ. 1348.

²⁶⁹ Δυο αντίτυπα έχουμε εντοπίσει. Το πρώτο βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη και το δεύτερο στη Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Σύρου, η οποία φυλάσσεται στα Αρχεία του Δήμου της Ερμούπολης.

²⁷⁰ Το βιβλίο του Άνθιμου θα μπορούσε να ενταχθεί στην παράδοση των προσκνηματικών κειμένων, όπως λ.χ. ήταν το βιβλίο *Οι περιπέτειες ενός προσκνηγτού*, ενός αγνώστου Ρώσου Ορθόδοξου που γράφτηκε στα μέσα

του Άνθιμου στα ιεραποστολικά σχέδια, όπως και η παγίωση του μέσα στο πλέγμα προστασίας που η άρχουσα, αστική τάξη της Ερμούπολης και κυρίως οι Χιώτες είχαν υφάνει γύρω από τον ιεραποστολικό σταθμό της πόλης. Το γεγονός ότι μόνο έμμεσα κατορθώνει ο Άνθιμος να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του, ένα χρόνο μετά τις ταραχές, θα μπορούσε ίσως, σε άλλες εποχές, να αντανakaά την πομπητική του διάκριση, αλλά εκείνη την περίοδο, κατά την οποία είχε κατηγορηθεί ως υποκινητής των αντιδράσεων, περισσότερο υποδηλώνει το φόβο του να παρέμβει ευθέως, αφού είναι πιθανό να του είχε απαγορευτεί μια σαφής καταγγελία της προτεσταντικής επιχείρησής²⁷¹.

Το έργο χωρίζεται σε πέντε μέρη ή βιβλία. Ξεκινώντας από την Κοσμογονία, περνά στην Ενσάρκωση και στη συνέχεια προχωρεί στο Μ. Κωνσταντίνο, φθάνοντας μέχρι το Σχίσμα της Ανατολικής με τη Δυτική Εκκλησία. Εκεί θα αφιερώσει ένα ολόκληρο μέρος στην ανάπτυξη των διαφορών τους, συμπεριλαμβανοντας και την παρουσίαση των προτεσταντικών καινοτομιών του Λούθηρου και του Καλβίνου. Τέλος ο Άνθιμος θα ολοκληρώσει το βιβλίο του εκ-

του 19^{ου} αιώνα. Είναι όμως πολύ πιθανό να αποτελεί και μια Ορθόδοξη απάντηση στο εξαιρετικά δημοφιλές, ανάμεσα στους προτεσταντές ιεραποστόλους, βιβλίο του προτεσταντή θεολόγου R. Bunyan *The Pilgrim's Progress*. Το βιβλίο αυτό μεταφράστηκε στα ελληνικά, τυπώθηκε από τα προτεσταντικά τυπογραφεία της Μάλτας με τον τίτλο: *Η πορεία του Χριστιανού Αποδημητού* (Μάλτα 1831) και διαδόθηκε ευρέως στην Ελλάδα. Θεωρούμε βέβαιο ότι ο Άνθιμος το γνώριζε, αφού είχε κυκλοφορήσει και στη Σύρο.

²⁷¹ Γνωρίζουμε λ.χ., από μαρτυρία του ίδιου του Hildner, ότι στην περίοδο των αντιπροτεσταντικών ταραχών του 1846 στη Σύρο, οι τοπικές αρχές είχαν απαγορεύσει στο διευθυντή μιας εφημερίδας του νησιού, που είχε ανακηφίσει το θέμα του προσηλυτισμού από το Φιλελληνικό Παιδαγωγείο, να συνεχίσει τις αναφορές του για το θέμα αυτό. Βλ. Αρχείο C M 033/262, Journal of the year 1846.

θέτοντας τη Ορθόδοξη διδασκαλία για τα Μυστήρια και το «πρακτικόν μέρος της πίστεως».

Το πόνημα του Ανθίμου θα κυκλοφορεί για ένα περίπου χρόνο, με άγνωστη εμβέλεια και επιρροή, όταν μια ανέλπιστα καταγίδα θα ξεσπάσει πάνω του. Ο Κων. Οικονόμος, αντίπαλος του Ανθίμου στο Ζήτημα του Ελλαδικού Αυτοκεφάλου αλλά και πρωτεργάτης του αντιπροτεσταντικού αγώνα την εποχή εκείνη, δημοσιεύει (1838) μια παράδοξα σφοδρή κριτική του βιβλίου στην εφημερίδα του Μιχ. Σχινά *Ο Θεατής*²⁷², εστιάζοντας το ενδιαφέρον του κοινού σε ένα έργο που διαφορετικά θα μπορούσε να περάσει ίσως απαρατήρητο. Χωρίς να φείδεται καθόλου του αξιώματος του Ανθίμου, αλλά και της πρόσφατης στάσης του στον αντι-καϊρικό αγώνα, επιτίθεται με μια συχνά ακραία, ροϊδα ερωνεία εναντίον του βιβλίου και του ίδιου προσώπικα, αποκαθλώνοντας ουσιαστικά ολόκληρο το έργο. Μόνο την πρόθεση του επισκόπου αισθάνεται υποχρεωμένος να επαινέσει, καθώς και το φανταστικό πρόσημα με το οποίο ο Ανθίμος ανέλαβε να εκθέσει την ορθόδοξη διδασκαλία²⁷³. Αλλά ως εκεί φαίνεται να σταματούν όλες του οι υποχρεώσεις. Γιατί αμέσως θα αρχίσει μια εξονυχιστική κριτική του όλου εγχειρήματος από γλωσσική, θεολογική και πραγματολογική σκοπιά, με τέτοια ένταση και ερωνεία, ώστε, κάποια στιγμή, να αξιώσει τον περιορισμό των 267 σελίδων του βιβλίου σε μια δεκαεπίδη, το πολύ, ιστορική αναδρομή!

²⁷² Εφ. *Ο Θεατής*, αρ. 20, 1.1.1838, σσ. 6-21. Το κείμενο βρίσκεται επίσης στον Α' τόμο των «Σωζόμενων Εκκλησιαστικόν Σηγηματίων» του, που εξέδωσε ο γιος του Σοφ. Οικονόμος (1862 - 1866), σ. 533 - 545.

²⁷³ «Θεοφιλής ο σκοπός, και μάλιστα πρόπων εις ποιμένα πνευματικόν... ευφυής δε πως φαίνεται και δραματική η πρώτη αυτού εισβολή...» *Ο.π.*, σ. 533.

Αλλά γιατί θεωρεί ότι «ο πολύστιχος τούτος όγκος» αποδεικνύεται τόσο «ολιγόκαρπος»²⁷⁴;

Ο Οικονόμος δεν φείδεται καθόλου δηκτικών χαρακτηρισμών: «η πολλή ψυχρολογία και η των επιθέτων μερακιώδης ατοπία και το συχνάκις πεπατημένον και χυδαισπερές της αδολεσχίας, και όλως φιλοτιμία τις προς λαλίαν άκαιρος και ακρατής και πολλών ανωφελών ή αναπύρων ενθρημάτων εξάγγελος»²⁷⁵ κυριαρχεί στο πόνημα του Ανθίμου. Χωρίς να έχει κανέναν ενδοιασμό για την υπερβολή της κριτικής του, θεωρεί ότι η ίδια η πραγματικότητα είναι από μόνη της ανελήθη: «όσον φιλανθρώπως και συγκαταβατικώς αν επικρίνη τις το σιχούρηγμα, δεν δύναται να συγκρούση τας εν αυτώ μεγάλας κηλίδας και την δι' όλου του βιβλίου επικρατούσαν δυσπερίληπτον ασχημίαν»²⁷⁶.

Αυτήν λοιπόν την «ασχημίαν» θα αναπτύξει παρά-κάτω αναλυτικότερα, αντλώντας από τα απέραντα κοιτάσματα της αρχαιοελληνικής του παιδείας δηκτικότερες αλλά και εξόχως διασκεδαστικές εκφράσεις για να χαρακτηρίσει το βιβλίο. Έτσι, αποφαινόνταν ότι ο τίτλος του ήταν μια «ασυγκόλητος και χασμιώδης σύνθεση», ενώ το τετράστιχο ηρωικό επίγραμμα που ακολουθούσε ως motto ήταν ένα «αφρούς επιδείξεως παχαλαζονικόν μυνύρισμα», το οποίο χρειαζόταν όχι «λίγιο κολυμβητή αλλά Καλόμνιο σπογγόδιφρη» για να ερμηνευτεί. Ο Οικονόμος το θεωρούσε τόσο άμουσο και άρρυθμο, ώστε προφασίζόταν ερωνικά πως δεν μπορούσε να δεχτεί ότι το έγγραφε ο επισκόπος, αλλά ότι κάποιος «σκαίοτεγνο μεράκιω»²⁷⁷ το είχε προσφέρει ως δώρο για το βιβλίο του επισκόπου! Περνώντας κατόπιν στην εξέταση του προλόγου, ήταν βέβαιος ότι και εκεί ο

²⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 539.

²⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 539.

²⁷⁶ *Ο.π.*, σ. 534.

²⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 534.

Άνθιμος «εξελέγχεται πολλάκις αμώητος και της εκκλησιαστικής ιστορίας και των θεολογικών εννοιών και της φράσεως της ελληνικής». Ανακαλύπτοντας μάλιστα «ακυρολογίας» και «ακυρεύματα ξενικής τινός φιλοσοφίας», κατάληλη για «Έλληνες γαλλίζοντες ή γερμανίζοντες», αλλά και «ακαχαρήσεις λέξεων και παραδοξολογίες», αισθάνεται υποχρεωμένος να αμφισβητήσει ειρωνικά και την επισκοπική πατρότητα του προλόγου και να ενοχοποιήσει κάποιον άγνωστο «ρωποπερπέρηθρον καλαμοβόαν και ψυχρόν».²⁷⁸

Ο καταγισμός όμως της κριτικής του Οικονόμου θα συνεχιστεί ακάθεκτος και στο κύριο σώμα του πονήματος. Σε αυτό θα ονειδιστεί πρώτα η «επικίνδυνη και ακροσφαλής» για τα θεολογικά ζητήματα στιχοπλοκία, στην οποία, αν προστεθεί η «κατάρτος ομοιοκαταληξία», τότε ο ταλαίπωρος αναγνώστης «όλας απλώς διέρχεται τας σελίδας σκανδαλίζομενος».²⁷⁹ Ο Οικονόμος διαπιστώνει ότι η προσφυγή στην ομοιοκαταληξία οδηγεί τον Άνθιμο σε «έννοιες γελιές ή ψευδείς». Αυτό θα φανεί λ.χ. στην κατάχρηση της λέξης «σχεδόν», όπου για να συμπληρωθεί ο ρυθμός παράγονται φράσεις, όπως «ο Μ. Κωνσταντίνος ισάπóστολος σχεδόν» ή «η Υδρα είναι πολυκέφαλος σχεδόν». Αυτά ή «ο Θεός θέλει σωθῆναι πάντα άνθρωπον σχεδόν». Αυτά τα «απεράντου σχεδονισμού στύπινα παραγεμίματα»²⁸⁰ θα τα διαδεχθούν παρατονισμοί και σόλουκες λέξεις²⁸¹, ενώ πραγματολογικά αποτήματα και παραφβιάσεις των χρονολογίων θα απαξιώσουν ακόμη περισσότερο το έργο.²⁸²

²⁷⁸ Ο π., σ. 536.

²⁷⁹ Ο π., σ. 537.

²⁸⁰ Ο π., σ. 538.

²⁸¹ Π.χ. «ακαθորή», «μονόφουσις», «μονοθέλησις», «γνωμονοή», «ακακοχήν», Ο π., σ. 539.

²⁸² Ο Οικονόμος κατηγορεί τον Άνθιμο ότι «παριστορή» και το χειρότερο «παρραμορφάζη» τις ρήσεις της Αγίας Γραφής, «σχηζή μαρτυρίες Πατέ-

Ο Οικονόμος δεν δείχνει καθόλου να κουράζεται αλλά μάλλον διασκεδάζει συλλέγοντας κάθε είδους «μαρτυρία»²⁸³ από όλο το βιβλίο και ταυτόχρονα κατακερυνώνοντας τον Άνθιμο, ο οποίος «πολλάχως τερατεύεται, φυσιολογία, μεταφυσικολογή, θεολογή, λογικεύεται, Αριστοτελίξη και Πλατωνίξη παραδοξότατα»²⁸⁴. Διευκρινίζει ότι δεν σκοπεύει να αποδείξει ότι ο επίσκοπος Κυκλάδων είναι αιρετικός, αλλά μόνο να ψέξει την απροσεξία του στη διαπραγμάτευση «των θειοτάτων πραγμάτων». Είναι βέβαιος ότι, με το βιβλίο του αυτό, ο θεωρούμενος ως λόγιος ιερόφρων και της ακραιφνούς εκκλησιαστικής διδασκαλίας», ενώ η έκδηλη προθυμία του για συγγραφή δεν αρκούσε για να προσελκυθεί στην Ορθοδοξία «το επιπολάσαν σμήνος των Αγγλοαμερικανοπαιστούλων εβελοθήσκων, οίτινες εκστρατεύσαντες θηρέουσι πανταχού προσηλύτους, εν ω μάλλον έπρεπε αυτοί να διδαχθώσι παρ' ημίν την ευσέβειαν»²⁸⁵.

Στο σημείο αυτό ακριβώς φαίνεται ότι αγγίζουμε την αιτία της ανελήπτης και ακατάσχετης κριτικής του Οικονόμου. Η επιθετικότητα του προς τον Άνθιμο θα μπορούσε να εκληφθεί βέβαια ως μια πράξη αντεκδίκησης για την ενεργό συμμετοχή του τελευταίου στην ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Ελλαδικής Εκκλησίας, το οποίο τόσο πολύ ο Οικονόμος είχε πολεμήσει. Ίσως, πράγματι, το ύφος της κριτικής αυτής να οφείλει πολλά στη διαμάχη, η οποία με τρομερή ένταση εξελισσόταν. Φαίνεται όμως ότι η έγνοια του Οικονόμου ήταν κυρίως να προφυλάξει την Εκ-

ρων και ρητά αποστολικών, γράφοντας «παρραλλαγμένα και κολοβία». Ο π., σ. 540 – 543.

²⁸³ «Φαντασίας μακροτραχήλου μεγαλώδωνα και φλεγματώδη λαοργημάτων». Ο π., σ. 543.

²⁸⁴ Ο π., σ. 542.

²⁸⁵ Ο π., σ. 533 – 534.

κλησία από τις κατηγορίες που με εξαιρετική ευκολία οι προτεστάντες ιεραπόστολοι εκτόξευαν εναντίον της.

Ο Οικονόμος, κρατώντας ο ίδιος τα σκήπτρα του αντιπροτεσταντικού αγώνα στην Ελλάδα εκείνη την εποχή, έστρεψε τα βέλη του χωρίς επιείκεια εναντίον του επισκόπου, ο οποίος με ένα «*δυσπερίγραπτης ασημιάς*» κείμενο ήταν πιθανόν να δώσει απολαυστική λαβή για λαιδορίες, εφόσον μάλιστα ποίμαινε μια πόλη με ένα προτεσταντικό εκπαιδευτικό ίδρυμα στην καρδιά της, το οποίο μόλις έναν χρόνο πριν είχε εξέλθει νικηφόρο από τις επιθέσεις εναντίον του²⁸⁶. Έτσι ο Οικονόμος αισθανόταν την ανάγκη να απολογηθεί εκ μέρους ολόκληρης της Εκκλησίας «*για το παρόν σιχούργημα*» και να διακηρύξει προς όλους, «*Ελληνίαις και μη Έλλησι*», ότι αν και υπήρχε ολόκληρος θησαυρός εκκλησιαστικών συγγραμμάτων, από τα οποία όλοι θα μπορούσαν να ωφεληθούν, το συγκεκριμένο κείμενο του Ανθίμου ήταν «*ποσούτον αλλόκοτον και παράταλμον και ούτω πλιμμελώς εξύφασμένον*», ώστε βεβαίως, ότι ούτε είχε φανεί ούτε θα ξαναφαινόταν στο μέλλον²⁸⁷.

Έτσι, η αποτυχία του βιβλίου ήταν, κατά τον Οικονόμο, παταγώδης. Φαίνεται όμως ότι ο Θεσσαλός ιερωμένος συναισθάνθηκε το ιλγγιώδες μέγεθος της καταδίκης την οποία του επιφύλασσε και ολοκλήρωσε την κριτική του, προσπαθώντας να μετριάσει κάπως την οξύτητα της. Χωρίς βέβαια να πείσει, επιχείρησε να δικαιολογήσει το

²⁸⁶ Λίγους μήνες πριν τη δημοσίευση της κριτικής του Οικονόμου, παρουσιάστηκε στην ίδια εφημερίδα άρθρο αγνώστου συγγραφέα με τίτλο: «Περί των ηθών, περί της κατεπιγούσης χρείας του κηρύγματος του θείου λόγου, και περί του κλήρου της Ελλάδος. Τεχνολόγημα Ηθικών και Θεσμοθετικών». Στο άρθρο αυτό θα συνδύαστεί η έλλειψη του κηρύγματος στις ορθόδοξες εκκλησίες με τη δράση των προτεσταντών ιεραπόστολων, επισημαίνοντας την ανάγκη ιεροκλήρων. Βλ. *Ο Θεατής*, αρ. 16, 25.8.1837.

²⁸⁷ Ο.π., σ. 545.

ατελέσφορο του επισκοπικού μόχθου, καταφεύγοντας στην τραγική αμφιγονία της εποχής. Παραδέχθηκε ότι το βιβλίο αυτό αποτελούσε «*δείγμα της εν τη επαναστάσει και μετέπειτα παντοδαπής ταραχής της Ελλάδος, όπου είδεν ο ήλιος ηρωϊκός ανδραγαθίας και αιμινήστους αρετάς αναμίκτους μετά παντοίων εμφυλίων κακών, και τα θεία θαύματα διαλάμποντα μεταξύ της ανθρωπίνης διαστροφής και κακοπραγίας*». Δεν επέτρεψε όμως στον εαυτό του να επιμείνει για πολύ στην επίδειξη του οίκτου προς τον Άνθιμο. Αφού κατάρνιει και πάλι την «*εξωλεσάτην ομοιοκαταληξίαν*», θα καλέσει τον επίσκοπο να μετατρέψει το σιχούργημα...σε πεζό κείμενο και, αφού λάβει υπόψη του τις παρατηρήσεις του, να κυκλοφορήσει *εξ αρχής* το βιβλίο²⁸⁸.

Ποια όμως ήταν η συνέγεια των καταγγελιών του Οικονόμου;

Η Ιερά Σύνοδος, «*εκκληρούσα καθήκον ιερόν*», κατά την έκφραση του Σοφοκλή Οικονόμου, αποδοκίμασε το βιβλίο και κάλεσε τον Άνθιμο να δείξει μεταμέλεια και «*απόπτυσιν*» των ατοπημάτων του²⁸⁹. Ο επίσκοπος Κυκλάδων έσπευσε τότε να ζητήσει συγχώρηση για τα «*ακαουσίως ημαρτημένα*», παραπενομένους παράλληλα για την απροθυμία της Σύνοδου να του επισημάνει τα λάθη του, όταν δυο φορές ήδη της το είχε υποβάλει. Υπαινισσόταν έτσι ότι η παρεμβάση του Οικονόμου ήταν αυτή που κινήτησε ησε τη Σύνοδο, η οποία για ένα χρόνο από την έκδοση του βιβλίου σιωπούσε. Παρόλα αυτά, υποσχόταν ότι, αφού ακολουθήσει τις οδηγίες του Οικονόμου, θα το εκδώσει και πάλι με δικά του έξοδα και θα προσφέρει το διορθωμένο αντίτυπο στους κατόχους της πρώτης έκδοσης. Στη συνέχεια, συλλέγοντας τα παλαιά αντίτυπα, θα ολοκλήρωνε αυ-

²⁸⁸ Ο.π., σ. 545.

²⁸⁹ Ο.π., τόμ. Β', σ. 396.

τή την ταπεινωτική επιχείρηση, για την οποία ο οξύς κάλαμος του Οικονόμου είχε με περισσή επιμέλεια μεριμνήσει. Αλλά, θέλοντας ίσως να εξωθήσει τη Σύνοδο στην αποκάλυψη του κεκρυμμένου λόγου μιας τόσο σφοδρής κριτικής, αλλά και στην αιτία της συμπαρατάξης με τον Οικονόμο που τόσο ασμένως εκείνη εκδήλωσε, της ζήτησε επιπλέον να κάνει εκείνη τις διορθώσεις του κειμένου και να τις αποστείλει σ' αυτόν.

Η απάντηση της Συνόδου ήρθε σύντομα. Σε αυτήν διανεφύστηκε ο ισχυρισμός του Ανθίμου ότι η Σύνοδος είχε λάβει γνώση του βιβλίου, γιατί «αν το περί ου ο λόγος βιβλίον παρουσιάζεται προ του τύπου εις την Σύνοδον, δεν ήθελεν αύτη συγχωρήσει βέβαια το να εκδοθή ως υπήρχεν»²⁹⁰, εννοώντας ότι τα σφάλματα του βιβλίου ήταν πασιφανή και δεν χρειαζόταν η γραφίδα του Οικονόμου για να κινηθεί η διαδικασία της καταδίκης του. Αρνήθηκε, στη συνέχεια, να διορθώσει η ίδια το κείμενο, αφού ήταν όλο «κακώς συναρμολογημένον και απάδον όλως προς τα της Εκκλησίας πρεσβεύόμενα». Τέλος, ζήτησε και πάλι την αποκλήρυξη του, χωρίς να δείχνει να ενδιαφέρεται για τα σχέδια του Ανθίμου και την ενδεχόμενη επανέκδοσή.

Ο Ανθίμος, εκτελώντας τις διαταγές που έλαβε, έστειλε μια ειδοποίηση στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αιών*, όπου επαναλαμβάνει τη μεταμέλειά του για «μερικά» αποπήματα του κειμένου και υπόσχεται την επανέκδοση και ανταλλαγή των παλαιών αντιτύπων. Όμως ο *Αιών*, άγνωστο γιατί, δε δημοσίευσε την ειδοποίησή αυτή, αλλά η Σύνοδος λίγο αργότερα, παράδοξα επιμένοντας, επανήλθε με εγκύκλιό της προς όλους τους Αρχιερείς, στην οποία απαλλάσσει μεν τον Ανθίμο «της εκκλησιαστικής κατακρίσεως», αποδοκιμάζει όμως και πάλι το βιβλίο.

²⁹⁰ Ο.π., σ. 397.

Η διαμάχη αυτή, που έλαβε χώρα μέσα στο ίδιο το αντιπροτεσταντικό στρατόπεδο, έδωσε χρυσή αφορμή στην εφημερίδα *Αθηνά*, αντίπαλη, όπως είναι γνωστό, του *Αιώνα*, να λοιδορήσει τον Ανθίμο αλλά και την Ιερά Σύνοδο, συνδέοντας το γεγονός αυτό με την κοινή τους στάση απέναντι σε μια τραγική θρησκευτική φυσιογνωμία της μεταπαναστατικής Ελλάδας. Πριν από λίγο καιρό είχε ξεκινήσει η διώξη του Θεόφιλου Καΐρη για τη *Θεοσεβεία* του και σ' αυτήν βέβαια είχε πρωτοστατήσει ο Ανθίμος ως επρχώριος επίσκοπος. Η *Αθηνά*, υπέρμαχος του Ανδριώτη ιερωμένου, βρήκε την ευκαιρία να εκδικηθεί τον Ανθίμο²⁹¹, αλλά ταυτόχρονα να εκδηλώσει και το γνωστό αντικληρικαλικό της μένος, θεωρώντας ότι η αιτία των κατηγοριών βρίσκεται όχι στο φιλολογικό ή θρησκευτικό επίπεδο, αλλά στην προσάθεια μερικών Συνοδικών να παγιδέψουν άλλους συναδέλφους τους και να τους αποκλείσουν από τις προσεχείς εκλογές στην Ιερά Σύνοδο.

Δεν έχουμε μαρτυρίες ότι ο Ανθίμος σκέφτηκε πράγματι σοβαρά να αναλάβει ένα τέτοιο ματαιόσπουδο διάβλημα, όπως θα ήταν η διάρθωση του βιβλίου. Το πιθανότερο είναι ότι παρέδωσε το ζήτημα στη λήθη του χρόνου, βαθιά θλιμμένος για την τροπή την οποία πήραν τα γεγονότα και τον εντελισμό της προσωπικότητάς του και του έργου του. Το βιβλίο δεν επανεκδόθηκε ποτέ. Ο θάνατος τον βρήκε τέσσερα χρόνια αργότερα, στις 9 Ιουλίου 1842, ενώ

²⁹¹ Η *Αθηνά*, παρόλο ότι δε δέχεται την κατηγορία εναντίον του Ανθίμου για βλασφημία, θεωρεί δίκαιο να κατηγορείται με τον τρόπο αυτό, γιατί επέτρεψε σε ένα «ανδράποδο» του (εννοεί τον ιεροκήρυκα Κυκλάδων Λεόντιο Καμπάνη) να «συκοφαντήσει» τον Καΐρη. «Και όμως αν δεν εμπαρσεύεται ο άγιος Κυκλάδων να τον ονομάζουν οι συναδέλφοί του τώρα βιάσφημον, ας ευαρεστηθή να τον αποκαλή και η σεβασμιότης του τον Σωκρατικόν Καΐρην θείστην και άβρησκον». Εφ. *Αθηνά*, αρ. 624, 14.6.1839, κύριο άρθρο: «Διατριφή τινών επισκόπων και πράξεις αυτών».

καμιά αναφορά των ιεραποστόλων στη Σύρο δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι το έργο του αυτό είχε κάποια αξιολογική επίδραση στην κοινωνία, τουλάχιστον, του νησιού. Ήταν μια αποτυχημένη προσπάθεια, η οποία όμως έδειχνε την ποιμαντική του έγνοια για την προτεσταντική παρέμβαση που επιχειρούσαν οι ιεραπόστολοι στην επισκοπή του. Μόνος αυτός από τους επισκόπους της Σύρου φάνηκε να αξιολογεί αρνητικά την προσηλυτιστική τους δραστηριότητα²⁹², επιχειρώντας να διαπεράσει την ασπίδα προστασίας που η κυρίαρχη, εμπορική τάξη της πόλης είχε δημιουργήσει γύρω από τους ιεραποστόλους. Όμως η εξαιρετική διαπλοκή των πολιτικών, οικονομικών και θρησκευτικών παραγόντων στην ελληνική κοινωνία της εποχής ήταν μια ζωντανή και αμείλικτη πραγματικότητα, από την οποία ελάχιστη δυνατότητα διαφυγής υπήρχε. Η σφοδρότητα της κριτικής του Οικονόμου ήρθε, τέλος, και έδωσε το τελειωτικό χτύπημα όχι μόνο σε ένα άτεγνο δοκίμιο αλλά και σε μια ποιμαντική αγώνια. Ήταν έτσι το αποτέλεσμα οδυνηρότερο, γιατί προερχόταν από εκείνη ακριβώς την πλευρά που για τα ίδια πράγματα μεριμνούσε και αγωνιζόταν.

²⁹² Οι τρεις επόμενοι επίσκοποι της Σύρου, ο Δανιήλ Κοντούδης, ο Αλέξανδρος Λυκούργος και ο Μεθόδιος Παπαναστασίου, παρουσιάζονται μέσα από τις αναφορές του Hildner προς την C.M.S., φίλοι, συνομιλητές και υποστηρικτές ακόμη των ιεραποστόλων, ειδικά ο δεύτερος. Βλ. Αρχείο C.M.S., C M / O 33, Annual Letter, No 294, Syria 23.2.1876.

Ο χρησιμοθηρικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης στην Ερμούπολη (1830 – 1880): η ιχνηλασία του μέσα από τις *Επιστολές του Νικολάου Δραγούμη*²⁹³

Η σημασία της Ερμούπολης για την οικοδόμηση της μετεπαναστατικής πραγματικότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα αποτελεί πλέον κοινό τόπο στην νεοελληνική ιστοριογραφία. Αυτή η παράδοξη πόλη, «εκ του μη όντος εις το είναι *προαχθείσα*»²⁹⁴, προϊόν της ανάγκης και αποθέωση της συγκυρίας, εξακολουθεί και σήμερα να εκπλήσσει για την συναρπαστική ιδιοπροσωπία της. Κρατώντας ζηλότυπα τον τίτλο της «*οικονομικής πρωτεύουσας*»²⁹⁵ του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου κατά τις πρώτες δεκαετίες, αποτέλεσε το σημαντικότερο σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου, μια τερμάτια αποθήκη για τα εμπορεύματα που διακινούνταν ανάμεσα στην Δυτική Ευρώπη και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Ρωσία.

Είναι γνωστά τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την εγκατάσταση των προσφύγων του ελληνοτουρκικού πολέμου στην Ερμούπολη και η σχετική ιστορική βιβλιογραφία, που όσο πάει και πληθαίνει, έχει αναπαραστήσει αλλά και ερμηνεύσει με πειστικότητα την ανέλιξη και την εδραίωση της πόλης, πάνω «στα *πανέρημα* και *θαλασσοδαρμένα παράλια*»²⁹⁶ της συριανής ακτής. Είναι αναγκαίο

²⁹³ Εισήγηση στο 3^ο Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών, Οκτώβριος 2004.

²⁹⁴ Εφ. *Αιόλιος*, αρ. 26, 10.2.1845.

²⁹⁵ Βασίλη Α. Καρδάση, *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832 – 1857)*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987, σ. 23.

²⁹⁶ Ι.Α. Καρασούτσα, *Μούσα θηλάζουσα, ήτοι λυρικά ποιήματα*, εν Ερμούπολει 1840, σ. 68.

όμως από την αρχή να επιστημόνουμε τους βασικούς άξονες του πολύπλοκου και άτυπου φαινομένου αυτής της πόλης.

Οι οικονομικές δραστηριότητες στην Ερμούπολη διαφοροποιούσαν σε μεγάλο βαθμό την πόλη από το υπόλοιπο κράτος. Δεν είναι μόνο η εισροή κεφαλαίων και η συσσώρευση του πλούτου, την οποία οι δραστηριότητες αυτές ευνοούσαν, αλλά κυρίως η απόσπασή της από τη νεοελληνική νοτροπία της εποχής, από τον επαρχιωτισμό, τον προστατευτισμό και την εσωστρέφεια που την χαρακτήριζαν. Αφού ξεπέρασε τους σκοπέλους της προσωρινότητας των πρώτων ετών, η Ερμούπολη έγινε γρήγορα μια «πόλη – σταθμός στην εξάπλωση του δυτικού καπιταλισμού»²⁹⁷, φιλοξενώντας την πρώτη «αστική τάξη» της χώρας. Όσο και αν αυτή η έννοια πρέπει να χρησιμοποιείται με επιφύλαξη, αυτό που κυρίως υποδηλώνεται ήταν μια επείγουσα προσπάθεια, αλλά και αγωνία, εκδυτικισμού στη νοτροπία και στα ήθη, στην αρχιτεκτονική και στην ενδυμασία, στην αναγωγή και στην εκπαίδευση. Η αναπαραγωγή ενός αστικού τρόπου ζωής που προσidiάζε στη Δυτική Ευρώπη έγινε από νωρίς μια αυθόρμητη προτεραιότητα, η οποία αποκτούσε την ιδιαίτερη σημασία της από το μεγάλο χάσμα που γοργά αναπτυσσόταν ανάμεσα στην Ερμούπολη και στο ανατολίτικο περιβάλλον της.

Η αίσθηση αυτής της διαφοράς ενισχυόταν από την αντίδραση του αθηναϊκού κράτους στην οικονομική πρωτοκαθεδρία της Ερμούπολης, από την εύλαλη σιωπή του απέναντι στις συνεχείς νομοθετικές, κυρίως, διεκδικήσεις της, εφόσον η άρχουσα τάξη της πόλης φαινόταν να αμφισβητεί έμπρακτα το δικαίωμά του να ελέγγει πολιτικά όλη τη χώ-

²⁹⁷ Χριστίνα Αγραντώνη, *Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα, στο Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, τόμ. Β', σ. 603.

ρα. Η διεκυστιδα Ερμούπολης και Αθήνας έφερε προσκόμματα στην κυρίαρχη τάση ομογενοποίησης που επιδεικνυαν οι αθηναϊκές κυβερνήσεις κατά το 19^ο αιώνα, στην επιθυμία τους να αποσπαστεί τελεσίδικα το νεοσύστατο βασίλειο από τον παλιό, οθωμανικό του περίγυρο, ο οποίος όμως τροφοδοτούσε την Ερμούπολη. Η γεωγραφική απόμείωση της Σύρου και η ιδιοποίηση ενός αγροτικού πλεονάσιματος «που διαμορφωνόταν κυρίως έξω από τα σύνορα της ελληνικής επικράτειας»²⁹⁸, η εξάρτησή της δηλαδή από εξελίξεις που σημειώνονταν αποκλειστικά στο εξωτερικό, της προσέδωσε έναν χαρακτήρα ανεξαρτησίας ή και αλαζονείας απέναντι στην κεντρική κυβέρνηση.

Η εμπορική τάξη της πόλης υιοθέτησε από την αρχή στρατηγικές για την ενίσχυση του δημοτικού θεσμού, στον οποίο αποδόθηκαν αυξημένες εξουσίες και λειτουργούσε ως τοπική κυβέρνηση. Η απόσβεση ή τετριμμενοποίηση των αθηναϊκών εντολών αποτελούσε χαρακτηριστική πρακτική των τοπικών αρχόντων. Με δεδομένη μάλιστα την εφήμερη, δυσχερή και ατελή εφαρμογή των νόμων σε ολόκληρη την νεοελληνική επικράτεια εκείνη την εποχή, καθώς και την αμφιθυμία του νομοθέτη και των εκτελεστικών του οργάνων, η απροθυμία συμμόρφωσης των Ερμούπολιτών προς την αθηναϊκή εξουσία φαινόταν να αντλεί μια ιδιαίτερη εθμική κατοχύρωση.

Τέλος, η Ερμούπολη έχει προσδιοριστεί ως «πόλη – μετέωρο»²⁹⁹ μέσα στην μετεπαναστατική ιστορία και ο εφήμερος χαρακτήρας της πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη σε κάθε αποτίμηση των επιτευγμάτων της: ήδη από τη δεκαετία του 1860 – 1870, με την κάμψη των εμπορικών

²⁹⁸ Καρδάση, Σύρος..., ό.π., σ. 34.

²⁹⁹ Emile Kolodny, *Ερμούπολις – Σύρος. Γέννησις και εξέλιξις μιας ελληνικής νησιωτικής πόλεως*, μετ. Ν.Μ. Τσάγκα, στο: *Επετηρίς Εταιρείας Κοκκιάδικών Μελετών*, τόμ. Η' (1969 – 1970), σ. 256.

δραστηριοτήτων της, οι μελετητές μιλούν για μια «πόλη σε παρακμή».

Αλλά, αν αυτή η πόλη ήταν εξ αρχής αφιερωμένη στον Κερόω Ερμή και στους ποικίλους ανασασμούς του παλινωδούσε, φαινόταν πρόθυμη όμως να εκπληρώσει και τις προσδοκίες του Λόγιου Ερμή. Τα πρώτα σχολεία της πόλης ιδρύθηκαν λίγο μετά την αθρόα εγκατάσταση των προσφύγων στην παραλία της Σύρου. Η πρώτη και οργανωμένη διαπίστωση του πρώτου Εφόρου της Παιδείας Γρ. Κωνσταντά³⁰⁰, ότι η αφοσίωση αυτών των «*παροίκων*», στην «*κερδομανία*» αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα στη διάχυση και εδραίωση της εκπαίδευσης στο νησί, πολύ σύντομα διαψεύστηκε. Από το 1828, δημοσυντήρητα εκπαιδευτικά ιδρύματα άρχισαν να ανεγείρονται μέσα στον οικιστικό ιστό της πόλης, όπως ήταν τα Αλληλοδιδασκτικά και Ελληνικά σχολεία αγориών και κοριτσιών, τα Νηπιαγωγεία, το Γυμνάσιο, η «Ανωτέρα Δημοτική Σχολή Κορασιών» από την οποία αποφοιτούσαν και δασκάλες, η Ιερατική Σχολή, «Σχολεία εργατών», η «Σχολή Απόρων Παίδων» κ.ά. Παράλληλα, λειτουργούσαν διάσημα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, όπως το «Ελληνικόν Λύκειον» του Χρ. Ευαγγελίδη, το «Ελληνικόν Παιδαγωγείον» του Ι. Βαλέττα και το «Εμπορικόν Εκπαιδευτήριον» του Π. Αντωνιάδη, αλλά και τα οποία επιβίωναν με αξιοσημείωτη αντοχή, συχνά χωρίς άδεια, στις παρυφές του εκπαιδευτικού χάρτη της πόλης. Ιδιαίτερη μνεία, επίσης, πρέπει να γίνει για τα σχολεία των προτεσταντών ιεραποστόλων, που έφτασαν στο νησί το 1828 με σαφή στόχο τον προσηλυτισμό της ελληνικής νεολαίας, αλλά η συμβολή τους στην εγγραμματοσύνη των κατοίκων ήταν αναμφισβήτητη. Το «Φιλελληνικόν Παιδα-

³⁰⁰ Α. Δρακάκη, *Ιστορία της Ερμιονπόλεως*, Αθήνα 1975, τόμ. Β', σ. 112.

γωγείον», ένα ίδρυμα που λειτούργησε στην πόλη για μισό αιώνα περίπου, αποτέλούσε τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση.

Επιπλέον, σε καμιά άλλη ελληνική πόλη της εποχής δεν υπήρχαν τόσο πολλοί δάσκαλοι για ιδιαίτερα μαθήματα, προγυμναστές των μαθητών του Γυμνασίου αλλά και ξένοι, Ιταλοί, Γάλλοι και Ελβετοί, που δίδασκαν ξένες γλώσσες, μουσική, χορό και ζωγραφική. Στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της πόλης, τέλος, συνεισέφερε και η πληθώρα των τοπικών εφημερίδων, τα βιβλιοπωλεία, τα τυπογραφεία, το θέατρο και κάποιες εφημερες φιλολογικές λέσχες, όπως το «Ελληνικόν Μουσείον» (1834 – 1840). Έτσι, η πόλη, εκτός από «*κοινόν εμπορείον*» ήταν και «*παιδευτήριον και οφθαλμός του Αιγαίου*»³⁰¹, και οι Σύριοι καγίονταν ότι ο τόπος τους ήταν το «...*αληθές κέντρον της εθνικής ζωής και κοινόν παιδευτήριον του έξω Ελληνισμού*»³⁰², «*ο πρώτος, ο αναπόφευκτος σταθμός δια τους επιθρομούντας μάθησιν*», εφόσον υπήρχε η συνήθεια των Ελλήνων της Διασποράς να στέλνουν εκεί τα παιδιά τους για να λάβουν την εγκύκλιο κατάρτιση, όπως λ.χ. συνέβη στις περιπτώσεις του Εμμ. Ροΐδη, του Δημ. Βικέλα και του Ανδρ. Συγγρού. Δικαιολογείται έτσι η διαπίστωση των περιηγητών, την οποία μας μεταφέρει ο διευθυντής του «Φιλελληνικού Παιδαγωγείου» Γερμανός ιεραπόστολος Fr. Hildner, ότι «*τα αξιοθέατα της Σύρου είναι τα σχολεία της*».

Αυτή η συμπύκνωση των ποικίλων εκπαιδευτικών λειτουργιών συγχρονιζόταν ιδιαίτερα με την εξαιρετική χρονοροχνική συμπύκνωση της ίδιας της ιστορίας της πόλης. Πόσο όμως η συνεργασία του Κερόωου με το Λόγιο Ερμή ήταν αρμονική; Πόσο το πνεύμα της επιχειρηματικότητας,

³⁰¹ Εφ. *Αίολος*, 19.8.1854.

³⁰² Τιμολέοντος Δ. Αμπελά, *Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Εν Ερμιονπόλει Σύρου 1874, σ. 668.

της ευελιξίας και της διακινδύνευσης, το πνεύμα της χρησιμότητας που κυριαρχούσε στην πόλη, αντιστοιχούσε στην εκπαιδευτική της νοοτροπία και πόσο η εκπαίδευση το ενίσχυε;

Θεωρούμε, κατ' αρχήν, ότι ο πολλαπλασιασμός των κατώτερων σχολείων στην πόλη, η διδασκαλία των εμπορικών μαθημάτων και των ξένων γλωσσών και η συνήθης διακοπή της φοίτησης μετά το Γυμνάσιο, σε συνδυασμό με την απαξίωση του Πανεπιστημίου, αποτελούν βασικές ενδείξεις για μια χρησιμοθηρική διάσταση στην εκπαίδευση της πόλης.

Όσον αφορά την πρώτη ένδειξη, πρέπει να σημειώσουμε τη μεγάλη έγνοια της τοπικής κοινωνίας να αυξηθεί ο αριθμός των δημοσυντηρητικών σχολείων, έτσι ώστε να λαμβάνουν την εγκύκλιο κατάρτιση όσο γίνεται περισσότερα παιδιά. Οι λόγοι ήταν η καλύτερη προετοιμασία για τον επαγγελματικό τους βίο αλλά και η κοινωνική ευταξία που άμεσα και έμμεσα εξασφαλιζόταν από τη μακρόχρονη φοίτηση. Είναι γνωστό ότι ο νομός των Κυκλάδων είχε το υψηλότερο ποσοστό μαθητικού πληθυσμού στην ελληνική επικράτεια σε ολόκληρο το 19^ο αιώνα, κι αυτό οφείλετο κυρίως στην Ερμούπολη.³⁰³

Όσον αφορά τη δεύτερη ένδειξη, έγκυροι μελετητές της ιστορίας της πόλης συμφωνούν ότι «η εκπαίδευση ήταν σε αρμονία με τη φύση των συντελουμένων οικονομικών

δραστηριοτήτων»³⁰⁴, επειδή δινόταν ιδιαίτερο βάρος σε μαθήματα όπως το Εμπορικό και το Ναυτικό Δίκαιο, η Διπλωματία, η Εμπορική Γεωγραφία και οι ξένες γλώσσες, τα οποία διδασκόταν στο Γυμνάσιο και σε άλλες ιδιωτικές σχολές. Αποφαινεται μάλιστα ότι «το υψηλό επίπεδο της εκπαίδευσης που μαρτυρούν τα μαθήματα αυτά και οι διδασκόντες καθηγητές αποτελούσε τη συνθήκη των ιδεολογικών αντιλήψεων που διακατείχαν τους εμπόρους και τις άλλες ανώτερες κοινωνικές τάξεις».

Τέλος, η απαξίωση του Πανεπιστημίου καθρεπτίζεται στις στατιστικές που επιστημαίνουν ότι ο δείκτης συμμετοχής της Σύρου στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, την περίοδο ακριβώς της ακμής της (1837 – 1860) ήταν μόλις 1,7 (ανά 100.000 κατοίκους). Ο δείκτης αυτός ήταν ο μικρότερος των Κυκλάδων, αντίθετα λ.χ. με ό,τι συνέβαινε στα κοντινά νησιά της Κέας και της Μήλου, όπου ο δείκτης ανερχόταν στο 28,9 και 15,6 αντίστοιχα.³⁰⁵

Αυτές λοιπόν τις ενδείξεις μιας χρησιμοθηρικής διάστασης της εκπαίδευσης στην Ερμούπολη θα διερευνήσουμε στη συνέχεια μέσα από τις επιστημονικές ενός από τους ιχνηλάτες της, του γνωστού λόγιου και πολιτικού της εποχής Ν. Δραγούμη. Θα μελετήσουμε συγκεκριμένα τις ανταποκρίσεις του από την πόλη αυτή, που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Πανδώρα* το 1857³⁰⁶ και το 1865³⁰⁷. Ο Δραγούμης, εγκωμιαστής του συριανού θανάτου, δηλώνει α-

³⁰⁴ Βασίλη Α. Καρδάση, *Ερμούπολη - αστικές λειτουργίες και συμπεριφορές*, στο *Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, τόμ. Β', Αθήνα 1985, σ. 589.

³⁰⁵ Λάππα, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές...*, ό.π., σ. 325.

³⁰⁶ Ν(ικολάου) Δ(ραγούμη), *Τετραήμερος αποδημία εις Σύρον*, περ. *Νέα Πανδώρα*, τόμ. Ζ' (1857), σσ. 253 – 256 και 305 – 308.

³⁰⁷ Ν(ικολάου) Δ(ραγούμη), *Επιστολή Α', Β' και Γ'*, περ. *Πανδώρα*, τόμ. 16 (1865 – 1866), σσ. 52 – 55, 79 – 83 και 100 – 103.

νεπιφύλακτα ότι «η Σύρα από πολλού κατατάσσεται μετά των φιλιππικών υποκειμένων της καρδιάς μου»³⁰⁸ και η οικειότητα αυτή τον κάνει να αισθάνεται όχι απλώς επισκέπτης της αλλά «οικοδεσπότης». Αφού επαινέσει λοιπόν τους κατοίκους της πόλης για την ευπείθεια στους νόμους, για την τάξη και για την προθυμία τους να ασχοληθούν με τα ζητήματα της κοινότητας, θα επισημάνει ιδιαίτερα «...την προς τον πρακτικόν βίον ροπήν, ροπήν αξιόγαστον, πορίζουσαν μεν ύπαρξιν ανεξάρτητον, καθιστάσαν δε μετριοπαθείς τας περί των κοινών κρίσεις και αποστρεφόμενην τας βιαιάς μεταβολάς»³⁰⁹. Θεωρούσε μάλιστα ότι ήταν μια ροπή που άντεχε στο χρόνο, καθώς την αναγνώρισε στη διάρκεια και των τριών επισκέψεών του στο νησί, το 1837, το 1857 και το 1865.

Το αντίπαλο δέος, βέβαια, δεν μπορούσε να ήταν άλλο από την ίδια την πρωτεύουσα. Ο Δραγούμης, συνεισφέροντας στην πάγια αντιπαλότητα μεταξύ Σύρου και Αθήνας, μας προκαταλαμβάνει επισημάνοντας ότι ένιωθε ιδιαίτερα καταπονημένος στην πρωτεύουσα από των «αδιάκοπώς μεμψιμοιρούντων, κακίζόντων και πολιτείαν και κοινωνίαν, αποδιδόντων εις ταύτας τα αποτελέσματα της ιδίας ανοσίας, και αγωνιζομένων να ανατρέψωσιν αυτάς ίνα τας ανοικοδομήσωσιν μετά ταύτα προς το ίδιον συμφέρον»³¹⁰. Ήταν απογοητευμένος από την πολιτική φλυαρία των Αθηνών, την αφασία και την παλιμβουλία των οργάνων της, δηλώνοντας μάλιστα πρόθυμος να προσκυνήσει ακόμη και τον Βελζεβούλ, αν επιτύγχανε στο τέλος να κυβερνήσει την Ελλάδα, μια δήλωση, την οποία όταν πολλά χρόνια πριν την είχε κάνει στο συνήθως σγέλαστο Ιωάννη Κωλέττη είχε

³⁰⁸ Τετραήμερος..., ό.π., σ. 305.

³⁰⁹ Επιστολή Α', ό.π., σ. 53.

³¹⁰ Ο.π., σ. 53.

κατορθώσει να του προκαλέσει ένα αντάρεσκο μειδίαμα³¹¹. Δηλώνει λοιπόν ότι «τέρπεται» ανεπιφύλακτα να ζει μες στην πολύβουη, εργατική και δραστήρια κυψέλη της Ερμούπολης, απαλλάσσοντας την ακοή του «από του βόμβου της καλουμένης ελληνικής πολιτικής», αφού ο βόμβος αυτός είχε ευτυχώς βυθιστεί «κατά το μεταξὺ Αθηνών και Σύρας πέλαγος». Επιχειρώντας, μάλιστα, να αιτιολογήσει αυτήν την ευχάριστη ιδιαιτερότητα της πόλης, ο Δραγούμης θα σπεύσει να αποδώσει εύφημο μνεία στους πατέρες, οι οποίοι «εκπαιδεύοντες τα ίδια τέκνα, φροντίζουν ταυτοχρόνως να διευθύνωνται και αι καρδίαι αυτών προς ελλόγιους επιθυμίας, και να μην υπερπηδάσιν ωρισμένον τινα κύκλον, ον χερσάττουσι περίξ αυτών. Διό, σπανίως μαθητής του εν Σύρα Γυμνασίου προσέρχεται εις το Πανεπιστήμιον. Πάντες, αποφοιτώντες, αποδύονται εις το στάδιον του πρακτικού βίου, γινόμενοι ούτω χρησιμώτεροι προς τε εαυτούς και την πατρίδα»³¹².

Σύμφωνα με το Δραγούμη, τα δυο «γραώδη αξιώματα, δι' ών αφελέστατα παραμυθούμεθα» ως Έλληνες ήταν το «Έχει ο Θεός» και «Ο Θεός ποτέ δεν κατέλλεν την Ελλάδα», τα οποία θεωρεί βέβαια, επικλήσεις όχι κραταιάς πίστης αλλά έσχατης ακηδίας, η οποία ενσκήττει στη χώρα «οσάκις εμπεσόντες εις βόθρον τον οποίον εσκάψαμεν ιδίαις χερσίν, απορούμεν πως να εξέλθωμεν»³¹³. Η ακηδία αυτή, «η νόσος των Ελλήνων», όπως την προσωγορεύουν άλλες πηγές του 19^{ου} αιώνα³¹⁴, ο Δραγούμης ήταν βέβαιος ότι είχε θεραπευτεί στην Ερμούπολη, όπου «η παιδεία διευθύνεται

³¹¹ Ο.π., σ. 79.

³¹² Ο.π., σ. 54.

³¹³ Επιστολή Β', ό.π. σ. 80.

³¹⁴ Έλλης Σκοπετέα, Το «Πρότυπον Βασίλειον και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 - 1880), εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 237.

μετά συνέσεως και δεν αναπτύσσει τας αποτροπαίους ταύτας τάσεις, δεν εξάπτει φλόγας αίτινες αντί φωτός πυρκαϊάν με- ταδιόουσιν, αλλά καταστέλλει αυτάς προς το συμφέρον και των πολιτών και της κοινωνίας και της εξουσίας»³¹⁵. Η χο- ρήγηση παιδείας έπρεπε απαρέγκλιτα να συμβαδίζει με τη «συνεπιτέραν και βιωφελεστέραν χρήσιν αυτής, άλλως επι- βλαβές άλλων αποβαίνει το θείον τούτο δώρον».

Η απόρριψη της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, το κλείσιμο του μορφωτικού κύκλου στο Γυμνάσιο, αποτε- λούσε λοιπόν, κατά το Δραγούμη, απόδειξη της στροφής από τις ματαιόσπουδες και ματαιόδοξες ενασχολήσεις στο νουνεχί, χρησιμθηρικό βηματισμό του βίου³¹⁶. Η σύνδεση του Πανεπιστημίου με την άλογη επιθυμία κοινωνικής ανέ- λιξης, την σκηνή³¹⁷ και την ημιμάθεια, ήταν κοινός τόπος στην εφημεριδογραφία της εποχής. Είναι γνωστό ότι ο Στ. Κουμανούδης είχε καταγράψει μια σειρά από παραστατικές λέξεις που κυκλοφορούσαν για τον χαρακτηρισμό της τότε τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπως «*κηφνοτροφείον*», «*πα- νεπίλήμιον*», «*παν/υμαντήριον*» και «*πανσκοπιστήριον*»³¹⁸. Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι, με το πρόσχημα της δο- κησιοφίας, την οποία επιδείκνυαν οι επιμέμοντες στην πα- νεπιστημιακή μόρφωση Νεοέλληνες, ο Δραγούμης στηλί- τευε την κοινωνική κινητικότητα και ασπάζόταν την ταξική διαφοροποίηση. Υπέρβαση του κύκλου που οι πρόγονοι

χαράσσουν για τους απογόνους αποτελούσε ακριβώς η α- ποστροφή προς τον πρακτικό, χρησιμθηρικό βίο και στο σημείο αυτό ο Δραγούμης μοιάζει να συντάσσεται με έναν άλλο, ανώνυμο, αρθρογράφο της *Πανδώρας*, ο οποίος ζη- τούσε από τους δασκάλους να μορφώνουν «*καλούς χωρι- κούς, εις ους ουδεμία να εμπνέεται φιλοδοξία του να εξέλ- θωσιν της σφαιρας αυτών*»³¹⁹.

Μετριοπάθεια, εργατικότητα, έλλογη επιθυμία, ω- φελμισμός, φιλοπατρία και ένας συνδυασμός ιδωφελούς και κοινωνικού εργατικότητας, μέσα σε προδιαγεγραμμέ- νους κοινωνικούς κύκλους, συγκροτούσαν λοιπόν το ιδεώ- δες του Δραγούμη, ιδεώδες που έβλεπε να υλοποιείται στην Ερμούπολη. Πόσο όμως η ίδια η εκπαίδευση της πόλης σχετιζόταν με αυτό το ιδανικό;

Θα επιχειρήσουμε, στη συνέχεια, να δείξουμε τους περιορισμούς της σκέψης του Αθηναίου λόγιου, εξαιτίας ακριβώς της πολεμικής της διάστασης. Από τη μελέτη των *Επιστολών* του γίνεται φανερό ότι ως τους κατ' εξοχήν μο- χλούς στη χρησιμθηρική ροπή της εκπαίδευσης στην πόλη θεωρούσε τους γονείς και όχι τους δασκάλους ή το εκπαι- δευτικό σύστημα. Ήταν αυτοί που περιχαράκωναν τις επι- θυμίες των παιδιών τους, που ποδηγετούσαν τη ζωή τους και την έστρεφαν προς ένα «*βιωφελέστερον*» προσανατολι- σμό, την ενασχόληση δηλαδή με το εμπόριο, τη ναυτιλία, βιομηχανία και τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Α- ντίθετα, το εκπαιδευτικό σύστημα ολόκληρου του νεοελλη- νικού κράτους, άρα και της Ερμούπολης, είναι γνωστό ότι ακολουθούσε μια αρχαιολατρική και σχολαστική νοοτροπί- α, μια νοοτροπία που βρισκόταν στους αντίποδες της νεω- τερικής χρησιμθηρίας, παρά τη διδασκαλία των πρακτικών μαθημάτων που αναφέραμε, στο βαθμό και την έκταση,

³¹⁹ Ο.π., σ. 147.

³¹⁵ *Επιστολή Α'*, ό.π., σ. 53.

³¹⁶ Χαρακτηριστική μάλιστα ένδειξη αυτής της μετριοπάθειας των κατόι- κων ήταν, για το Δραγούμη, η έλλειψη αρχιμανίας τους, σε αντίθεση με τους πρωτεουσσιάνους, οι οποίοι είχαν πάντοτε «*διάπυρον φιλοδοξίαν...*» *δια κοινωνικάς μεταστάσεις*.

³¹⁷ Ο Δραγούμης μαρτυρεί για το πλήθος των δικηγόρων, των γιατρών, των αξιωματικών και των τελωνιακών που κατέκλυζε την πρωτεύουσα και κατέφευγε «*από πρώιας μέχρις εσπέρας*» σε μορφολογία στα καφενει- α, «*καταφείς και σκωθροαπόζοντες δια την απορίαν των αναγκαιών*».

³¹⁸ Σκοπετέα, ό.π., σ. 149, σημ. 37.

βεβιαίως, που αυτή γινόταν. Έτσι, η αποφοριστική εμπλοκή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία, με την απαξίωση του Πανεπιστημίου, προσπαθούσε να περισώσει τον πρακτικό προσανατολισμό της τοπικής κοινωνίας και να αναπαράγει την ταξική διαφοροποίηση. Οι γονείς περιέστελλαν δραστικά την πυρκαγιά των αλόγιστων ρομαντισμών, την πολυτέλεια μιας γνώσης για χάρη μόνο της γνώσης και ήταν αυτοί που προσγείωναν τις υψιπετείς, αλαφροϊσκιωτές επιθυμίες σε έναν ακαταμάχητο πραγματισμό.

Η πανελλαδική ομοιομορφία της παρεχόμενης εκπαίδευσης δεν επέτρεπε ουσιαστικές διαφοροποιήσεις: η ίδια η συριανή κοινωνία, παρά την υιοθέτηση ποικίλων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, παρέτχε η ίδια ένα πλαίσιο *ακρωτηριασμού των λογίων ορμών*, ταυτίζοντάς τις αυθόρμητα με έναν προεπαναστατικό λογιολατρισμό. Ο θεωρητικός βίος αποτελούσε μια πολλαπλώς συκοφαντημένη και γελοιοποιημένη εκδοχή της παιδείας μέσα σε εκείνη τη ρευστή μετεπαναστατική πραγματικότητα. Αλλά η εκπαίδευση του νησιού εξακολουθούσε όμως να επιμένει σ' αυτόν. Έτσι, λ.χ. ο Δ. Μανροφύδης, κρίνοντας έναν πανηγυρικό λόγο του Γυμναστιάρχη Σύρου Γ. Σουρία, στα 1861, θα τον κατηγορήσει ότι ρέπει προς έναν γενικόλογο και αυτόνότητο εγκωμιασμό της παιδείας, αντί να στραφεί προς πρακτικότερους λόγους περί παιδαγωγίας και διδασκαλίας.³²⁰ Αλλά και ο διευθυντής του ίδιου του «*Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου*» της Εριμούπολης Π. Αντωνιάδης, θα εκθειάσει την ενδεδεχθή στο σχολείο του διδασκαλία «*απάντων τούτων βαρυντισμάτων βαρυντιστάτης προγονικής κληρονομίας λειψάνων... δια μόνων των οποίων δυνάμεθα σωθέντες να ενημερήσωμεν*».³²¹

³²⁰ Ο.π., σ. 138.

³²¹ *Τετραήμερος...*, ό.π., σ. 256.

Την εκπαιδευτική αυτή πραγματικότητα δε φαίνεται να έλαβε υπόψη του ο Δραγούμης. Εξάλλου, η επισκόπηση της συριανής εκπαίδευσης στην οποία προέβη ήταν πρόχειρη και βασιζόταν κυρίως σε πληροφορίες άλλων. Παρά το γεγονός ότι οι κριτικές των ίδιων των συριανών εφημερίδων για την κατάσταση της εκπαίδευσης στην πόλη κυμαίνονταν, διόλου περιεργα για την ατμόσφαιρα του 19^{ου} αιώνα, από τους διθυράμβους μέχρι την καταγιστική απαξίωση, επισταθμεύοντας συχνά και μονότονα στην εθιμοτυπία των Δημοσίων Εξετάσεων, ο Αθηναίος λόγιος δείχνει να τις αντιπαρέχεται. Μεταφέρει συνοπτικά στους αναγνώστες της *Πανδώρας* την άποψη ότι είναι «*γνωστόν πόσον καλώς διευθύνεται και καρποφορούσιν*» τα σχολεία της πόλης και πόσο «*η διδασκαλία γίνεται και μετά πολλού ζήλου, και μετά πολλής επιδόσεως*»³²², υποβάλλοντας την ιδέα της απρόσκοπτης εκπαιδευτικής λειτουργίας ως θεμελίου μιας τέτοιας προοδευτικής πόλης.

Είναι χαρακτηριστικό λ.χ. ότι στον ίδιο τόμο μάλλον στα του περιοδικού *Πανδώρα* δημοσιευόταν μια έκθεση προς την κυβέρνηση για τα σχολεία της Σύρου που είχε συντάξει ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος το Δεκέμβριο του 1863, στην οποία παρουσιάζονται οι μεγάλες ελλείψεις τους.³²³ Σ' αυτήν αναφέρονται οι γνωστές δυσλειτουργίες ολόκληρου του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος: «*η παρ' αζίαν προβιβασμοί, η σπάνις καταλλήλων βιβλίων, η ατέλεια της παρατων οικείων συνδρομής και το εν πολλοίς ανεπαρκές και άτακτον της εν το οίκω σπουδής*»³²⁴, η στροφή των μαθητών προς τα ιδιαίτερα μαθήματα, τις «*προοργινάσεις*», για να θεραπεύσουν τις ελλείψεις τους, με αποτέλεσμα τους δια-

³²² Ο.π., σ. 255.

³²³ Βλ. «*Περί των εν Σύρα σχολείων*», περ. *Πανδώρα*, τόμ. 16 (1865 - 1866), σσ. 183 - 186 και 231 - 235.

³²⁴ Ο.π., σ. 231.

πληκτισμούς και τα σκάνδαλα, η ελλιπής παρακολούθηση των μαθημάτων από τους μαθητές σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, ο μηχανικός τρόπος της διδασκαλίας, ο οποίος «ουδόλως συντελών εις την αυτόθρον διέγερσιν του παιδικού νούς, διατηρή αυτόν εις παθητικήν τινά κατάστασιν»³²⁵, η συλλογή των διδασκτρων ανά τριμηνία, «όθεν... επιγίνεται διακοπή σχεδόν ολική και δεκαπενθήμερος...»³²⁶, η παράλειψη ή η ελλιπής διδασκαλία της γυμναστικής, της ωδικής, της ιχθυογραφίας, της καλλιγραφίας, ακόμη και των εργαζέμων στα σχολεία των κοριτσιών, η μεγάλη έλλειψη καθαριότητας αλλά και κατάλληλων σχολικών χώρων. Και βεβαίως, η εκπαίδευση στη Σύρο καταδεικνύει «την γενικότεραν τινά έλλειψιν της τε ιδίας και δημοσίας πανταχού παρ' ημίν γινομένης ανατροφής...», την εξασθένησιν, λέγω, των θρησκευτικών αισθημάτων»³²⁷.

Επιπλέον, και η ίδια η ιδιωτική εκπαίδευση, το καύχημα της Σύρου, έπασχε σε μεγάλο βαθμό. Αν και «τινά των κυρίως δημοτικών είναι ικανώς συγκροτημένα και γίνετα εν αυτοίς ικανή πρόοδος, δια το ενάριθμον και ως επί το πολύ εκλεκτόν των μαθητών, ίσως και δια την ένεκα του συμφέροντος μείζονα των διευθυνόντων επιμέλειαν»³²⁸, πολλά ιδιωτικά σχολεία είναι χωρίς άδεια και οι διδασκοντες αφήνουν τη διδασκαλία τους σε αυτά τις κανονισμένες ώρες και πηγαίνουν να παραδώσουν ιδιαίτερα μαθήματα. Ενώ «άλλοτε ιδιωτικά τινα σχολεία ήκμασαν εν Σύρω», σήμερα παρακαμίζουν «δια τον ουκ ενπρεπή προς άλλαλλα διαγωνισμόν, δια τα σφάγματα τινών επιλαθόμενων της ιερωσύνης

³²⁵ Ο.π., σ. 183.

³²⁶ Ο.π., σ. 184.

³²⁷ Ο.π., σ. 235.

³²⁸ Ο.π., σ. 186.

του επαγγέλματος και δια την εν γένει των παρ' ημίν πραγματιών κατάστασιν»³²⁹.

Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι στην έκθεση αυτή διεκτραγωδούνται ακριβώς εκείνα τα στοιχεία που θα έπρεπε να ανταποκρίνονται σε μια πρακτική, χρησιμοθηρική αντίληψη για την εκπαίδευση. Έτσι, στο Ελληνικό σχολείο, η Γεωγραφία «διδάσκεται άνευ σφαιρών και, το χειρότερον, άνευ τοιχοπινάκων», ενώ στο Γυμνάσιο, το μάθημα της Φυσικής, «...καίτοι υπό ικανού καθηγητού διδασκόμενον, δεν δόναται ν' αποφέρη την εξοικείωσιν εκείνην προς την εξήγησιν των φυσικών φαινομένων, εν τω μέσω των οποίων ζή ο άνθρωπος, διότι δυστυχώς διδάσκεται άνευ πειραμάτων, επειδή η οργανοθήκη είναι υγρά και απέχει του ακροατηρίου της φυσικής...». Στο μάθημα των Γαλλικών, επίσης, «...ει και ο καθηγητής είναι ικανός, φοιτών ολίγοι μαθηταί, διότι δυστυχώς θεωρείται ως πάρεργον, και διότι ικανοί αναπληρούσιν ίσως αυτό δι' ιδιωτικής διδασκαλίας». Αλλά και στο κατ' εξοχήν χρησιμοθηρικό εκπαιδευτικό ίδρυμα της πόλης, στο Εμπορικό Τμήμα του Γυμνασίου, «...οι καρποί, κατά την ομολογίαν αυτών των εν αυτό διδασκόντων, είναι λίαν ετελείς, είναι δε λυπηρά η αποτυχία αυτή εν εμπορικωτάτη πόλει. Ως δε έχει σήμερον το τμήμα παρέχει προς τούτοις και προφάσεις αμελείας εις τους μαθητευομένους...»³³⁰.

Η γενική εντύπωση του Παπαδόπουλου είναι λοιπόν ότι δεν διαφέρει γενικά η παρεχόμενη στη Σύρο εκπαίδευση από αυτήν, τουλάχιστον, των Αθηνών, «τοις παρ' ημίν συγκροτημένοις σχολείοις». Αλλά ο Δραγουμής δεν έχει πληροφορηθεί τίποτε για όλα αυτά. Επιπλέον, δείχνει να αποσιωπά τη διαφοροποίηση της συριανής κοινωνίας, η οποία ήταν ήδη εμφανής στα 1865: η κάμψη του εμπορίου

³²⁹ Ο.π., σ. 233.

³³⁰ Ο.π., σ. 232.

και της ναυτιλίας, η πρόσκαιρη στροφή στις βιομηχανικές δραστηριότητες, οι πτωχυνέσεις εμπορικών οίκων, η ανεργία και η δημογραφική υστέρηση, καθιστούσαν ήδη την Ερμούπολη «μια πόλη σε παρακμή»³³¹. Στη δεκαετία του 1861 – 1870, που γράφει ο Δραγούμης, ο δείκτης συμμετοχής της Σύρου στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση θα ανέλθει από 1,7 σε 7,8, ενώ τις δυο επόμενες δεκαετίες θα εκτιναχθεί στο 24,8 και 51,1 αντίστοιχα, αποκτώντας μάλιστα την πρωτοκαθεδρία ανάμεσα στα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων³³². Είναι φανερό ότι η κατάρρευση των οικονομικών δεκτών, εξαιτίας της αλλαγής των διεθνών συνθηκών από τις οποίες εξαρτιόταν αποκλειστικά η Ερμούπολη, συμπύρε και τη νοοτροπία των κατοίκων, τις ίδιες τις χρησιμολογικές αξίες που τόσο εγκωμιάζε ο Δραγούμης, επιτρέποντας την ευρεία μόλυνση της συριανής κοινωνίας από τον ιό της σταδιοδρομίας. Η αντιστροφή των όρων είχε αρχίσει να γίνεται γεγονός: ο επαρχιωτισμός άλλαξε τόπο και χέρια και την εσωστρέφεια της Αθήνας αντικαθιστούσε πλέον η εσωστρέφεια της Ερμούπολης.

Ο Δραγούμης δεν επιθυμεί να ομολογήσει ευθέως τις δραματικές αλλαγές, ασκώντας την πολεμική διάσταση της σκέψης και σκοπεύοντας κυρίως να κατακεραυνώσει την αθηναϊκή ατιμόσφαιρα. Δυο όμως καινοφανή, παθολογικά συμπτώματα της συριανής κοινωνίας κάνουν ήδη φανερή την παρουσία τους μέσα στις τελευταίες ανταποκρίσεις του. Πρώτον, ήταν η (αθηναϊκή) μάστιγα της ακορεστικής ενασχόλησης με τις εφημερίδες και δεύτερο, η σταδιακή κατάρρευση του οικιακού βίου των ανδρών και η α-

³³¹ Χρήστου Λούκου, *Μια ελληνική πόλη σε παρακμή. Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, στο *Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, τόμ. Β', Αθήνα 1985, σ. 591 – 601.

³³² Λάτσα, ό.π., σ. 325.

πειθαρχία των νέων. Και τα δυο απέρρεαν από τις δυσμενείς οικονομικές συνθήκες και την ανεργία: οι πατέρες σύχναζαν όλο και περισσότερο στις λέσχες και τα καφενεία, ασχολούμενοι με τις εφημερίδες και την πολιτικολογία, ενώ η ανατροφή των νέων είχε αποκλειστικά ανατεθεί στις μητέρες. Την παθogenεια αυτή δεν επιθυμεί να την ερμηνεύσει, αλλά σπεύδει αμέσως να συζητήσει τη θεραπεία της. Την ευθύνη φανίνεται να φέρει το έλλειμμα παιδείας που ανεπαίσθητα είχε εμφανίσει μια χρησιμοθηρική κοινωνία και ο Δραγούμης σπεύδει να βεβαιώσει ότι η εκπαίδευση πλέον «δεν αρκεί προς μόρφωσιν ανδρός *πεπολιτισμένου*», επειδή παρέχει μόνο τις «κλειίδες δι' ων ανοίγονται τα τὰ μεία των γνώσεων», δηλαδή τα βιβλία³³³. Προτείνει λοιπόν τη σύσταση βιβλιοθηκών, ακόμη και στα καράβια της *Εταιρείας της Ελληνικής Αιμιπλοΐας*, προσδοκώντας να αναγκάσει τους Συριανούς «να προτιμώσι της αργολογίας την ανάγνωσιν».

Το υπόδειγμα μιας τέτοιας στάσης ήταν βέβαια πρόσφορο. Γιατί πίσω από τη ιδιότητα αυτή πόλη του Αρχιτελάγους αγνόφεργε ο μέντορας της, ο πνευματικός καθοδηγητής της, η κοσμοκράτειρα χώρα του 19^{ου} αιώνα, η Αγγλία. Η «φιλή των αγγλικών θεσμών *Ερμούπολις*», κατά την έκφραση του επίσης αγγλόφιλου αυτού διανοητή, όφειλε να αφομοιώσει στην εντέλεια τον αγγλικό τρόπο σκέψης, να ενστερνισθεί πλήρως «τους νόμους, την ελευθερίαν και τον πολιτισμόν των Αγγλων»³³⁴, στον οποίο, βέβαια, ακατάπαυστα αναφερόταν «*δια στόματος*». Έτσι, προσφέροντας ένα ηθικολογικό ισοδύναμο στον πρακτικισμό, ο Δραγούμης πρότεινε, κατά το αγγλικό παράδειγμα των εθελοντικών εταιρειών αλλά και του *Φιλολογικού Σβλόγου* της Κων-

³³³ *Επιστολή Γ'*, σ. 101.

³³⁴ Ό.π., σ. 101.

αγιογραφικής γνώσης που είχε προλάβει να εντυπώσει στον και τις καρδιές των μαθητών του ήταν υπεραρκετό για τη μετέπειτα πορεία του βίου. Ο φόβος του Hildner ήταν μήπως η εισοδός τους στο Γυμνάσιο, και ακόμη περισσότερο στο Πανεπιστήμιο, τους οδηγούσε στον καταποντισμό μέσα στην αλμυρή θάλασσα της θρησκευτικής αδιαφορίας ή του αθεϊσμού που, κατά την προτεσταντική άποψη, κατείχαν δέσιμα την ανώτερη εκπαίδευση αλλά και, γενικότερα, τη νεοελληνική κοινωνία. Τα βιβλία του Βολτέρου, που έκαναν εμφανή την παρουσία τους στα συριανά βιβλιοπωλεία, αποτελούσαν «κόκκινο πανί» για το Γερμανό ιεραπόστολο. Ο Hildner είχε συνειδητοποιήσει ότι η θρησκευτική δεισιδαιμονία, την οποία από την αρχή είχε επιφορτιστεί να πολεμήσει, ήταν ίσως ευκολότερος αντίπαλος από την απειλητικά και γοργά αναδύμενη εκκοσμίκευση της συριανής κοινωνίας.

Έτσι, ανάμεσα στις επιστημάνσεις του Δραγούμη και στους φόβους του Hildner φαίνεται να συντηρείται μια ενδιαφέρουσα αντιστοιχία: από τη μια μεριά η αχρεία συμπαράταξη ακηδίας και θρησκευτικής αδιαφορίας και από την άλλη η ευτυχής συμπίρευση ηθικο-θρησκευτικών εφοδίων με πρακτικές, χρησιμοθηρικές ενασχολήσεις. Η στροφή στον πραγματισμό και μια έντονη γνωσιομαχία, η οποία θεωρούσε τη γνώση απλώς ως ένα ορθολογικό καταστάλαγμα ηθικών εμπειριών, αποτελούσαν εκφράσεις του αγλοσαξονικού πουριτανικού πνεύματος και βρίσκονταν στο υπόβαθρο και των δύο αυτών θεωρήσεων. Η αγγλοφιλία του Δραγούμη ανέπνεε μέσα στην ατιμόσφαιρα των Άγγλων ωφελμιστών φιλοσόφων της εποχής του, του J. Bentham και του J.S.Mill, και η φίλη των αγγλικών θεσμών Ερμούπολη, μέσα από τις συνεχείς εμπορικές συναλλαγές της με τη Γηραιά Αλβιόνα, είχε απορροφήσει ισχυρές δόσεις του ωφελμιστικού αυτού πνεύματος: λογάριζε τη θεωρία ως

ταπεινή θεραπευτίδα της πράξης και τον εμπειρισμό μια ολοκληρωμένη, αυτάρκη φιλοσοφία.

Μέσα από τις πρόσκαιρες αυτές επιστημάνσεις για τη χρησιμοθηρική διάσταση της εκπαίδευσης στην Ερμούπολη καταβλήθηκε προσπάθεια να αρθρωθούν, για άλλη μια φορά, όψεις της ιδιοπροσωπίας αυτής της πόλης, στη σαγήνη της οποίας θα επιστρέφουμε ολοένα, γιατί με αξιοθαύμαστο, αν και τραγικό, τρόπο συμπύκνωνε άτυπα και πρωτότυπα ενεργήματα ανθρώπων και θεσμών και στην διαφορά του δυναμικού τους οικοδομούσε την εφήμερη ύπαρξή της...

Αντώνη Λ. Συμωναίου

Μετέωρος Ζήλος

**Προτεσταντική προπαιδεία
και Νεοελληνική Εκπαίδευση
κατά το 19^ο αιώνα**

Αθήνα 2006